

KRZYSZTOF STOPKA

(Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego)

KRAKÓW NAJSTARSZY: OD GRODU WIŚLAN DO MIASTA POLAKÓW (OD IX DO POŁOWY XIII WIEKU)

Abstrakt

Na podstawie najnowszych badań archeologicznych i historycznych autor rozwija różne wątki najstarszych dziejów Krakowa. Opisuje, w jaki sposób doszło do przekształcenia grodu „kraju Wiślan” w jeden z ważniejszych ośrodków Królestwa Polskiego o charakterze stołecznym. Ukazuje dzieje miasta na tle biografii panujących tu książąt i biskupów. Skupia uwagę na budowlach sakralnych Wawelu i Okołu, a także okolicznego zespołu miejskiego. Prezentuje Kraków jako ważne centrum kultury łacińskiej, a także (od 1254 r.) ośrodek pielgrzymkowy. W końcowych partiach omawia proces tworzenia się gminy miejskiej prawa niemieckiego poprzedzający wielką lokację w 1257 roku.

Słowa kluczowe: gród Wiślan, książęta i biskupi krakowscy, Kraków przedlokacyjny, budownictwo sakralne Krakowa, kultura wczesnośredniowiecznego Krakowa

Głównym celem artykułu jest ukazanie pierwszej wielkiej zmiany kulturowej, która się dokonała w miejscu dzisiaj zajmowanym przez Kraków. Polegała ona na wykształceniu się z osad ludzkich (prawdopodobnie kilku) organizmu łączącego funkcje typowe dla ośrodków miejskich średniowiecza: polityczno-militarną (władza świecka), ekonomiczną (centrum wymiany handlowej i produkcji rzemieślniczej), religijną (kult i władza duchowna). Kontekstem tej zmiany było przekształcenie się więzi społecznych, które stanowiły szersze ramy miejscowego życia wspólnotowego. Ziemie plemienia Wiślan, będące przez jakiś czas organizmem niezależnym, stawały się częścią większego związku politycznego – państwa ponadplemiennego. Bez względu na to, kto ma rację w sporze historiograficznym na temat przynależności tych ziem do Wielkich Moraw, a potem do księstwa czeskiego, bezdyskusyjne jest wchłonięcie na trwałe wspólnoty wiślańskiej przez państwo polskie.

Większość ustaleń, na których opieram się w artykule, wywodzi się ze starszych i nowszych badań różnych autorów. Moim zamiarem jest nie tylko proponowanie pewnej syntetycznej wizji procesu tej

zmiany, ale przede wszystkim dopisanie, w oparciu o najnowsze ustalenia, komentarza do poprzedniego całościowego ujęcia, którego autorem był profesor Jerzy Wyrozumski. Mam tu na myśli zwłaszcza pierwsze rozdziały jego pomnikowych *Dziejów Krakowa* z roku 1992¹. W tym miejscu trzeba poczynić dwie uwagi. Po pierwsze, sam profesor jeszcze kilkakrotnie po wydaniu tej pracy wracał do wątków w niej poruszanych, odnosząc się do nowych ustaleń, zwłaszcza do odkryć archeologicznych, i niejednokrotnie weryfikował zawarte w niej sądy. Po drugie, dorobek ostatnich lat, który dalej przywołuję, przede wszystkim ustalenia archeologiczne, jest równie ważny, ciekawy i inspirujący jak ten, który wykorzystywał profesor. Trzeba więc go uwzględnić, pamiętając jednak, że wnioski, do jakich doprowadził dzisiejszych interpretatorów, niekoniecznie muszą się ostać. Tym bardziej że wciąż mnożą się

¹ Jerzy Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*, *Dzieje Krakowa*, t. 1, red. Janina Bieniarzówna, Jan Małecki, Kraków 1992, część: *Kraków przedlokacyjny* (s. 9–146).

domysły i hipotezy otwierające pole do dalszych dyskusji. Ziemia pod ulicami i placami Krakowa nie ujawniła jeszcze wszystkich swych tajemnic.

ZANIM POJAWILI SIĘ WIŚLANIE

Mimo iż ludzie z gatunku *homo sapiens* pojawili się na obszarze późniejszej ziemi krakowskiej 40 tysięcy lat temu, warunki klimatyczne zbliżone do obecnych nastały ok. 9000 roku p.n.e. Dopiero wówczas pojawiły się doliny Wisły i jej dopływów, a także zaczął się kształtować krajobraz naturalny oglądany przez nas dzisiaj. Informacje o ludziach, którzy od czasów najdawniejszych zamieszkiwali na tym terenie kolejno po sobie lub równocześnie, przynoszą jedynie wykopaliska archeologiczne. Z nazwy znamy dopiero Celtów, którzy zaczęli przybywać w okolice dzisiejszego Krakowa w III wieku p.n.e., w czasie gdy zaczęła rozwijać się kultura archeologiczna nazywana przeworską. Około 50 roku n.e. Celtowie w większości porzucili te tereny, a ci, którzy pozostali, mieszały się z miejscową ludnością. Czy była to ludność słowiańska czy germańska, nie ma pewności.

Jeśli chodzi o pochodzenie Słowian, ścierają się bowiem dwie hipotezy. Według pierwszej Prasłowianie żyli na tym obszarze od czasów kultur archeologicznych: trzcinieckiej (XX–XIV wiek p.n.e.) i łużyckiej (XIII/XII wiek p.n.e). Według drugiej napłynęli dopiero na przełomie V i VI wieku. Za pierwszą tezę przemawiają przekazy historyków i geografów greckich i rzymskich wzmiankujących w I wieku n.e. lud Wenedów (Wenetów), o których jeszcze w połowie VI wieku rzymski historyk Jordanes pisał, że w jego czasach nazywani byli Słowianami². Za drugą przemawia natomiast upadek kultury na tym terenie w V wieku. Wiąże się go z migracjami na zachód i południe. Zwolennicy tej teorii widzą

w ludności kultury przeworskiej germańskich Wandalów, którzy w początkach naszej ery opanowali szlak bursztynowy i byli jego strażnikami. Ziemie te mieli opuścić w V wieku na skutek najazdu Hunów. W tę pustkę osadniczą mieliby dopiero napłynąć Słowianie z obszarów między Prypecią, środkowym Dnieprem a Karpatami³.

Jakkolwiek by było, osadnictwo w okolicach późniejszego Krakowa w V wieku uległo znacznemu przerzedzeniu w stosunku do okresu wcześniejszego, na wzgórzu wawelskim brak relikwów archeologicznych z tego czasu, a ówczesna kultura była uboższa niż poprzednio. Przełom nastąpił dopiero w VII wieku. Ponownie weszło w użycie koło garncarskie, z którego schodziły proste garnki ozdobione poziomymi lub falistymi żłobkami. Przypuszcza się, że na skutek osłabnięcia Awarów, którzy zdominowali wiele plemion słowiańskich, na południe od Karpat zaczęły się kształtować nowe organizmy polityczne, a także międzynarodowe szlaki handlowe łączące Europę Zachodnią ze Wschodem. Jeden z nich przebiegał przez dorzecze górnej Wisły. W VIII i IX wieku powstała tu sieć wielkich powierzchniowo grodów, budowanych na miejscu lub w obrębie dawniejszego osadnictwa otwartego. Do grodów tych należał prawdopodobnie Wawel wraz z leżącym poniżej podgrodziem⁴. Rozwój osadnictwa obronnego w tym miejscu wskazuje na wytwarzanie się organizmów plemiennych oraz ośrodków władzy.

s. 62–63; przekład polski: Edward Zwolski, *Kasjodor i Jordanes. Historia gocka, czyli scytyjska Europa*, Lublin 1984, s. 96.

³ Przegląd stanowisk archeologicznych „szkół” krakowskiej i poznańskiej daje Sylwia Jędrzejewska, *Początki wczesnośredniowiecznej kultury Słowian i problem ich praojczyzny w polskich badaniach archeologicznych – rys historyczny*, w: *Od Bachorza do Światowita ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, red. Barbara Chudzińska, Michał Wojenka, Marcin Wołoszyn, Kraków–Rzeszów 2016, s. 25–40.

⁴ Rudolf Jamka, *Kraków w pradziejach*, passim, Wrocław 1963; Elżbieta Dąbrowska, *Wielkie grody dorzecza górnej Wisły*, Wrocław 1973, passim; Andrzej Żaki, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Kraków 1974, s. 372–395; Marek Krąpiec, Jacek Poleski, *Dwa grodziska wczesnośredniowieczne w Zawadzcie Lanckorońskiej i Naszacowicach – datowanie metodą archeologiczną i dendrochronologiczną*, „Przegląd Archeologiczny”, T. 44: 1996, s. 117–137; Jacek Poleski, *Grody plemienne i wczesnopaństwowe w Małopolsce*, w: *Początki sąsiedztwa. Pogranicze polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, red. Michał Parczewski, Sylwester Czapka, Rzeszów 1996, s. 109–119; idem, *Naszacowice. Ein frühmittelalterlicher Burgwall am Dunajec, I, Stratigraphie, Chronologie, Architektur*, Kraków 2004.

² *Iordanes de origine actibusque Getarum*, V. 34: „Introrsus illis Dacia est, ad coronae speciem arduis Alpibus emunita, iuxta quorum sinistram latus, qui in aquilone vergit, ab ortu Vistulae fluminis per immensa spatia Venetharum natio populosa consedit, quorum nomina licet nunc per varias familias et loca mutantur, principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur”. Co znaczy: „Ujęta w sieć tych rzek leży Dacja, którą osłaniają na kształt wieńca strome Alpy [Karpaty]. Wzdłuż ich lewego skłonu, który zwraca się w kierunku północnym, od źródeł rzeki Vistuli [Wisły] na niezmiernych przestrzeniach usadowiło się ludne plemię Wenedów, którzy chociaż teraz przybierają różne miana od rodów i miejsc, w zasadzie są nazywani Sklawenami [Słowianami] i Antami”. *Iordanis Romana et Getica*, ed. Theodor Mommsen, Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi, Bd 5, 1, Berlin 1882,

GRÓD WIŚLAN

Jednym z plemion słowiańskich w dorzeczu górnej Wisły w IX wieku byli Wiślanie⁵. Istnienie ich państwa potwierdza kilka niezależnych od siebie źródeł historycznych⁶. W pochodzącym z około połowy IX wieku łacińskojęzycznym *Opisie grodów i ziem z północnej strony Dunaju* (tzw. *Geograf bawarski*) nie zostały wymienione w tym regionie plemiona, ale pojawiła się nazwa zbiorowa *Wislane (Uislane)*⁷. Odpowiada jej nazwa: „ziemia Wisły” lub „ziemia Wiślan” (*Wisle lond*), zapisana u schyłku IX wieku w dziele pod tytułem *Germania* autorstwa króla angielskiego Alfreda Wielkiego. Według niego ziemia ta leżała na wschód od Moraw⁸. O potężnym księciu na Wiśle („Wiślech”), panującym w latach siedemdziesiątych lub osiemdziesiątych IX wieku, pisał także autor żywota św. Metodego, arcybiskupa Moraw (*Legenda panońska*)⁹.

Obszar zamieszkały przez Wiślan w IX wieku obejmował przypuszczalnie tylko ziemię krakowską, a nie krakowską i sandomierską, jak uważa się zazwyczaj. Jego granicę na północnym wschodzie stanowiły puszcze rytwiańska i szydlowska (być może sięgała źródeł Warty i Pilicy), a na południu – Karpaty. Na wschodzie w jego skład wchodziło dorzecze Dunajca, a na zachodzie – Skawy. Niestety, nie wiadomo, jakie plemiona słowiańskie mieszkaly na północ od Wiślan. Na północnym wschodzie leżała ziemia plemienia, którego nazwy również nie przekazały ówczesne źródła historyczne (na terenie późniejszej ziemi sandomierskiej)¹⁰. Na północny zachód od Wiślan mieszkalo plemię Opolan. Od południowego zachodu sąsiadowali z nimi poprzez gę-

sty las, rozciągający się między górną Wisłą i Sołą, Gołyszycę. Na wschodzie Wiślanie graniczyli z Łędzianami¹¹.

Charakterystycznym elementem kultury materialnej ziemi krakowskiej w okresie wiślańskim była unikatowa produkcja tzw. ceramiki białej. Jej barwa nie zawsze była biała, gdyż zależała od zawartości związków żelaza w masie garncarskiej. Z tego powodu naczynia miały kolor beżowy, brązowy, ceglasty itd. Ceramika ta występowała tylko na terenie ziemi krakowskiej. Wyroby tego rodzaju pojawiły się u schyłku VIII wieku, a zanik ich produkcji nastąpił w 1. połowie XI wieku. Skomplikowany proces wyrobu naczyń wymagał dużych umiejętności. Pochodzenie technologii nie jest znane, ale wiadomo, że nie wyrosła z lokalnej tradycji. Wśród potencjalnych miejsc jej wcześniejszego występowania wskazuje się na obszary naddunajskie i położone na południe od nich¹².

Wiślanie jawią się jako wspólnota terytorialna o rozległych powiązaniach zewnętrznych. Miesz-

⁵ Krzysztof Polek, *Kraków w IX i X wieku*, w: *Kraków: studia z dziejów miasta*, red. Jerzy Rajman, Kraków 2007, s. 9–34.

⁶ Przemysław Urbańczyk (*Trudne początki Polski*, Wrocław 2008, s. 86) zakwestionował istnienie tego plemienia lub związku plemiennego. Jednak w świetle źródeł pisanych i archeologicznych jest to trudne do obronienia.

⁷ Stanisław Zakrzewski, *Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju, czyli tzw. Geograf bawarski*, Lwów 1917, s. 4.

⁸ *Króla Alfreda Opis Germanii*, ed. August Bielowski, Monumenta Poloniae Historica (dalej: MPH), t. 1, Lwów 1864, s. 12–14.

⁹ *Żywot św. Metodego*, w: *Żywoty Konstantego i Metodego (obszerne)*, przekład Tadeusz Lehr-Spławiński, Poznań 1959, s. 114.

¹⁰ Andrzej Buko, *Początki Sandomierza*, Warszawa 1998, s. 25–26, wyróżnia obszar Sandomierskiego jako terytorium osobnego plemienia lub grupy plemion („ugrupowanie plemienne”).

¹¹ Henryk Łowmiański (*Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. 5, Warszawa 1973, s. 430, mapa na s. 372) uważał, że teren plemienny Wiślan stanowiła tylko ziemia krakowska. Sandomierszczyznę natomiast włączał do ziemi Łędzian. Z kolei Gerard Labuda (*Studia nad początkami państwa polskiego*, t. 2, Poznań 1988, s. 184–192) twierdził, że w skład tej samej wspólnoty terytorialnej co ziemia krakowska wchodziła też późniejsza ziemia sandomierska. Podobnie sądzi Jacek Poleski (*Małopolska w VI–X wieku. Studium archeologiczne*, Kraków 2013, s. 394, ryc. 106). Elżbieta Dąbrowska (*Wczesnośredniowieczny gród w Szczaworyżu*, „Sprawozdania Archeologiczne”, T. 22: 1970, s. 193–207) zwraca uwagę, że w ziemi sandomierskiej nie występują tzw. wielkie grody. Inne są też cmentarzyska. Por. też: Teresa Rysiewska, *Struktury krewniacze i związki międzypopulacyjne w Polsce wczesnośredniowiecznej. Próba wnioskowania na podstawie wybranych cmentarzysk Sandomierszczyzny*, „Archeologia Polski”, T. 39: 1994, s. 107.

¹² Kazimierz Radwański, *Wczesnośredniowieczna ceramika krakowska i zagadnienie jej chronologii*, „Materiały Archeologiczne”, T. 9: 1968, s. 5–90; Maciej Pawlikowski, *Wyniki badań mineralogicznych ceramiki „białej” ze stanowisk w Krakowie-Nowej Hucie*, „Sprawozdania Archeologiczne”, T. 52: 2000, s. 419–433; Ewa Kubica-Kabacińska, *Podkrakowska ceramika „biała” – analizy surowca, chronologia, kontekst osadniczy*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, T. 22: 2001, s. 135–163; Andrzej Buko, *Wczesnośredniowieczna ceramika sandomierska*, Wrocław 1981, s. 188; idem, *Zanim powstało państwo Piastów. O osobliwościach ziemi krakowskiej IX–X wieku w świetle danych archeologii*, w: *Studia nad dawną Polską*, t. 4, red. Tomasz Sawicki, Gniezno 2015, s. 37–61.

kańcy tej ziemi stworzyli wyrazistą i innowacyjną wspólnotę etnokulturową. Na pozycję ziemi krakowskiej miał wpływ wielki potencjał zasobów mineralnych w postaci salin i żup ołowiowo-srebrnych. Elementem produkcji była elitarna ceramika szkliwiona, nawiązująca w ornamentyce i stylistyce do wytworów świata bizantyńskiego. Choć nie wiadomo, kiedy zainicjowana została produkcja kruszców (w tym srebra), jej początki hipotetycznie datuje się na wiek IX. Pojawiła się aktywność w zakresie metalurgii kolorowej. Archeolodzy odkryli odlewnicze tygielki ze śladami srebra pochodzące z IX wieku. Niewykluczone, że to srebro stanowiło źródło prosperity mieszkańców kraju Wisły¹³.

Centrum polityczno-gospodarcze tego tworu państwowego stanowił Kraków¹⁴. Istnieje hipoteza, że na wzgórzu wawelskim wznosił się gród o charakterze owalnym z pojedynczym wałem lub mały gródek z kilkoma członami obronnymi. Z grodem tym współistniała osada obronna (na tzw. Okole), która powstała w połowie lub w końcu IX wieku. Była duża i ludna, a jej mieszkańcy zajmowali się handlem, rzemiosłem, rolnictwem, rybołówstwem i hodowlą. Uprawiano garncarstwo, tkactwo i rogownictwo. Osadnictwo na tym obszarze koncentrowało się na obrzeżach terasy średniej, obniżającej się ku Wiśle. W 1979 roku przy ul. Kanoniczej 13 odkryto skarb żelazny z tego okresu. W skrzyni znajdowały się tzw. siekiery lub sztabki żelazne (4212 sztuk; 3640 kg), które nie miały charakteru użytkowego, lecz były naturalnym środkiem płatniczym (tzw. płacidła). Znano je z terenów Państwa Wielkomorawskiego od schyłku VIII wieku. Znaleźisko krakowskie pochodzi z wieku IX (badania przepro-

wadzono metodą C14). Skarb grzywnien siekieropodobnych bywa interpretowany jako dowód rozwinętego fiskalizmu i wskazuje na formowanie się elit wielkoplemiennych. Ponadto pojedyncze znaleziska dowodzą m.in. kontaktów Wiślan ze strefą kulturową Madziarów (późniejszych Węgrów)¹⁵.

Uważa się, że Wawel i jego podgródzie stanowiły centrum polityczne księcia Wiślan. Czy istniała już wówczas nazwa Kraków, nie wiadomo. Jej etymologia jest od dawna przedmiotem dyskusji. Jeden z wybitnych polskich językoznawców, Jerzy Nalepa, próbował dowiedzieć, że rdzeń „krak” oznacza odgałęzienie rzeczne¹⁶. W takim przypadku pochodzenie nazwy miałoby charakter topograficzny, charakteryzujący ukształtowanie terenu, na którym powstał gród. Inni językoznawcy uważają, że nazwa „Kraków” jest odimienna i należy do grupy nazw dzierzawczych. Pierwotnie oznaczałaby więc siedzibę osoby o imieniu Krak¹⁷.

Według legendy przytoczonej na przełomie XII i XIII wieku przez biskupa krakowskiego Wincen- tego zwanego Kadłubkiem, mającej stanowić reminiscencję tradycji z czasów Wiślan, ich państwo zostało założone przez drużynę wojów przybyłych z Karyntii. To oni „po licznych walkach z Rzymia-

na Wawelu w 2. połowie VIII lub w IX w. ośrodkiem władzy plemiennej była raczej Mogiła, gdzie osadnictwo słowiańskie datuje się już od VI w. Por. Dariusz Niemiec, *Zagadkowy kopiec Wandy a osadnictwo wczesnośredniowieczne i opactwo cystersów w Mogile pod Krakowem, w: Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza*, op.cit., s. 251.

¹⁵ Emil Zaitz, *Wstępne wyniki badań archeologicznych skarbu grzywnien siekieropodobnych z ul. Kanoniczej 13 w Krakowie*, „Materiały Archeologiczne”, T. 21: 1981, s. 97–124; idem, *Wczesnośredniowieczne grzywny siekieropodobne z Małopolski*, „Materiały Archeologiczne”, T. 25: 1990, s. 142–178; J. Poleski, *Małopolska w VI–X wieku*, op.cit., s. 193–194; A. Buko, *Zanim powstało państwo Piastów*, op.cit., s. 50–52.

¹⁶ Jerzy Nalepa, *Słowiańszczyzna północno-zachodnia: podstawy jedności i jej rozpad*, Poznań 1968, s. 67. Z kolei Stanisław Rospond (*Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, s. 167) jako punkt wyjścia dla nazwy Krak przyjmował słowo „krzak”.

¹⁷ Jeśli chodzi o tę etymologię, zob. Stanisław Urbańczyk, *Kraków*, w: *Słownik starożytności słowiańskich* (dalej: SSS), t. 2, Wrocław 1964, s. 507. Natomiast G. Labuda (*Studia nad początkami państwa polskiego*, op.cit., s. 29) krytykował etymologię odimienną. Kronikarz czeski Kosmas wśród legendarnych władców Czech wymienił Kroka (Crocco), który miał być bezpośrednim następcą Bohemusa. *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum. Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*, ed. Berthold Bretholz, Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum, Nova Series, Bd 2, Berlin 1923, lib. I, c. 3, s. 9.

¹³ Tadeusz Lalik, *Sandomierskie we wcześniejszym średniowieczu. Prowincja, Księstwo, Województwo*, w: *Studia sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*, red. Teresa Wąsowicz, Jan Pazdur, Warszawa 1967, s. 42; Kazimierz Radwański, *Kraków ośrodkiem organizacji protopaństwowej Wiślan*, w: *Archeologia w teorii i praktyce*, red. Andrzej Buko, Przemysław Urbańczyk, Warszawa 2000, s. 538–539; Andrzej Buko, *Zanim powstało państwo Piastów*, op.cit. s. 52–54.

¹⁴ G. Labuda (*Studia nad początkami państwa polskiego*, op.cit., s. 29) uważa za wątpliwe, by pierwotna osada Kraków była tożsama z Wawelem. Nie ulega jednak wątpliwości, że w XI w. palatium Bolesława Szczodrego na Wawelu leżało – według Galla Anonima – „in civitate Cracoviensi”, czyli „w mieście Krakowie”. *Galli Anonymi Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum*, MPH, Nova Series (dalej: N.S.), t. 2, ed. Carolus Maleczyński, Kraków 1952, s. 51. Natomiast ostatnio Dariusz Niemiec wysunął hipotezę, że przed powstaniem grodu

nami, po przebyciu wielu niebezpieczeństw wojennych zajęli miasta, ustanawiają namiestników, obierają sobie księciem pewnego człowieka imieniem Grakchus. [...] Wszyscy przeto pozdrawiają go jako króla. [A on] stanowi prawa, ogłasza ustawy”¹⁸. Następnie tenże kronikarz barwnie opisał legendę o smoku: „Był bowiem w załomach pewnej skały okrutnie srogi potwór, którego niektórzy zwać zwykli całozercą (*halophagus*). Żarłoczności jego każdego tygodnia według wyliczenia dni należała się określona liczba bydła. Jeśliby go mieszkańcy nie dostarczyli, niby jakichś ofiar, to byłiby przez potwora pokarani utratą tyluż głów ludzkich. Grakch, nie mogąc znieść tej klęski, jako że był względem ojczyzny tkliwszym synem niż ojcem względem synów, skrycie synów wezwawszy, przedstawił [im swój] zamiar, radę przedłożył. [...] Wam przeto, wam naszym ulubieńcom, których tak jednego, jak i drugiego wychowaliśmy według naszych zasad postępowania, wam wypada uzbroić się, by zabić potwora, wam przystoi wystąpić do walki z nim, ale nie wystawiać się [zbyt]nio, jako że jesteście polową naszego życia, którym się należy następstwo w tym królestwie [...]. Gdy więc doświadczyli po wielokroć otwartej męskiej walki i daremnej najczęściej próby sił, zmuszeni zostali wreszcie, [by] uciec się do podstępów. Bowiem zamiast bydła podłożyli w zwykłym miejscu skóry bydłecze wypchane zapaloną siarką. I skoro połknął je z wielką łapczywością całozerca, zadusił się od buchających wewnątrz płomieni”¹⁹.

W legendzie o smoku niektórzy badacze dopatrują się trawestacji legendy o św. Jerzym. On także – jak wiemy – miał zabić smoka²⁰. Według dalszej

narracji tej samej kroniki „na skale całozercy wnet założono sławne miasto, od imienia Grakcha zwane Grakchovia, aby wiecznie żyła pamięć Grakcha. I póty nie zaprzestano obrzędów pogrzebowych, póki nie zostały zamknięte ukończeniem [budowy] miasta. Niektórzy nazwali je Krakowem od krakania kruków, które zleciały się tam do ścierwa potwora”²¹. Przytaczając tę drugą etymologię, kronikarz sam podważył walor pierwszej. Bo w końcu nie bardzo wiadomo, czy nazwa miasta powstała od Grakcha-Kraka czy „krakania” kruków²². W innym miejscu swej *Kroniki* Wincenty, w rzekomym liście Arystotelesa do Aleksandra Wielkiego, podał jeszcze inną nazwę „miasta Lechitów”: *Caraucas* (*Caraucis*)²³.

Legenda opowiada dalej, że młodszy syn Kraka zabił starszego brata i przypisał sobie zasługę zgładzenia smoka. Gdy jego niecnny czyn wyszedł na jaw, został wypędzony z kraju. Z tego powodu władzę w państwie objęła córka Kraka – Wanda. Wbrew późniejszym wersjom legendy znanej z *Kroniki wielkopolskiej* (XIV wiek) czy *Roczników Jana Długosza* (XV wiek) Wanda wcale nie utopiła się w Wiśle, nie chcąc poślubić Niemca²⁴. To Niemiec – „tyran lemański” (*Lemannorum tyrannus*), który napadł państwo Wandy, rzucił się na wydobyty własny miecz, „tknięty udręką miłości czy niechęci, czy obojgiem” w stosunku do władczyni. „Od niej

skich Krakowa, w: *Kraków: studia z dziejów miasta*, op.cit., s. 35–51. Natomiast Marek Parchem (*Biblijne korzenie legendy o smoku wawelskim, czyli podanie o całozercy z „Kroniki polskiej” Wincentego Kadłubka i późniejszych polskich przekazów kronikarskich w relacji „opowiadania o wężu” z Księgi Daniela (Dn 14, 23–27)*, „Studia Gdańskie”, T. 38: 2016, s. 17–48) dostrzega biblijne podłoże tej legendy. Czasem uważa się, że podanie o smoku jest reminiscencją zależności ludności Krakowa od Awarów, którym Słowianie zmuszeni byli oddawać daniny w bydło. Że Awarowie pojawiali się na tym terenie, dowodzi klamra awarska znaleziona w kopcu Krakusa. Por. Jerzy Strzelczyk, *Mity, podania i wierzenia dawnych Słowian*, Poznań 1998, s. 190.

²¹ *Mistrza Wincentego Kronika Polska*, op.cit., s. 81.

²² Od kruka imię Kraka wyprowadza *Kronika Wielkopolska. Chronica Poloniae Maioris*, ed. Brygida Kürbis, MPH, N.S., seria 2, t. 8, Warszawa 1970, s. 8.

²³ *Mistrza Wincentego Kronika Polska*, op. cit., s. 85. To skojarzenie mistrza Wincentego wskazuje – zdaniem G. Labudy (*Studia nad początkami państwa polskiego*, op.cit., s. 29) – że opowieść o Kraku ma wyłącznie charakter literacki. „Krak wiślański – pisze – nie jest zatem wytworem miejscowych różnicowań społecznych, lecz importem z Karyntii, gdzie miejscowość Caraucas, recte Karantas bardzo przypominała nadwiślański Kraków”.

²⁴ *Chronica Poloniae Maioris*, op.cit., s. 8–9; *Ioannis Długossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. I–II, Warszawa 1964, s. 129–132.

¹⁸ *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum*, ed. Marian Plezia, MPH, N.S., t. 11, Kraków 1994; cytaty polskie z: *Mistrza Wincentego Kronika Polska*, tłum. Kazimierz Abgarowicz i Brygida Kürbis, wstęp i komentarze Brygida Kürbis, Warszawa 1974, s. 79.

¹⁹ *Mistrza Wincentego Kronika Polska*, op.cit., s. 79–80.

²⁰ Stanisław Zakrzewski, *Historia polityczna Polski do schyłku XII wieku*, Kraków 1920, s. 10; Cezaria Baudouin de Courtenay Jędrzejewiczowa, *Legenda o Krakusie mistrza Wincentego i pogromca smoka św. Jerzy*, w: *Legenda aurea Jakuba de Voragine*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie”, T. 5: 1954–1955, s. 57–63. Marian Plezia (*Legenda o smoku wawelskim*, „Rocznik Krakowski”, T. 42: 1971, s. 21–32) widział w legendzie reminiscencję literacką opowiadań o Aleksandrze Wielkim. Por. Brygida Kürbis, *Holophagus. O smoku wawelskim i innych smokach*, w: *Ars historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski*, red. Marian Biskup, Poznań 1976, s. 163–178; Marek Wilczyński, *Antyczne wątki w legendach założyciel-*

ma pochodzić nazwa rzeki Wandal – kontynuował biskup Wincenty – ponieważ ona stanowiła ośrodek jej królestwa; stąd wszyscy, którzy podlegali jej władzy, nazwani zostali Wandalami”. A ponieważ Wanda „nie chciała nikogo poślubić, a nawet dziewictwo stawiała wyżej od małżeństwa, bez następcy zesła z tego świata”. Po jej śmierci długo miały trwać słabe rządy bez króla²⁵.

Pamięć tych mitycznych postaci żyje do dziś nie tylko na kartach kronik, ale także w formie kopców – Krakusa (na Wzgórzu Lasoty) i Wandy. Jednak pochodzenie związanych z nimi legend ma dość złożony charakter i niekoniecznie musi odpowiadać rzeczywistości historycznej²⁶. Niektórzy badacze podkreślają, że zarówno brak legendarnych przodków Kraka, jak i urwanie się dynastycznej legendy na osobie Wandy mogą być zniekształconym echem wydarzeń powiązanych z formowaniem się struktur przedpaństwowych, a monumentalne kopce, datowane na okres późnoplemienny, byłyby materialnymi świadectwami tamtej burzliwej epoki. Obiekty te datuje się na okres między połową VII a 2. połową VIII wieku²⁷. Od kopca Wandy pochodzi nazwa wsi Mogiła, gdyż ten charakterystyczny kształt kojarzono z przeznaczeniem grzebalnym²⁸. Ostatnio wskazuje się też, że kopiec istniał w środku grodu wawelskiego przy późniejszym kościele św. Michała²⁹. Niegdyś był jeszcze kopiec Esterki na terasie Rudawy, w odległości ponad trzech kilometrów na północny zachód od Wawelu, w obrębie ogrodu królewskiego w Łobzowie. Za prototypy podkrakowskich wzniesień uważa się kopce w szwedzkiej Uppsali i na terenach Norwegii. W tym ostatnim kraju występują też grzywny siekieropodobne, przypominające wyżej wspomniane znaleziska ze skarbu krakowskiego. Są więc badacze, których kusi wątek normański w historii Krakowa, chociaż brak jest innych materialnych przesłanek przemawiających za obecnością tu Skandynawów³⁰.

²⁵ Mistrza Wincentego *Kronika Polska*, op.cit., s. 81–82.

²⁶ G. Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, op.cit., s. 30–42; Jacek Banaszkiewicz, *Polskie dzieje bajeczne mistrza Wincentego Kadłubka*, Wrocław 1998, s. 120 (autor uważa, że legendy te mogą odzwierciedlać podstawowe, skrótowo zarysowane przesłanie dawniejszych czasów).

²⁷ D. Niemiec, *Zagadkowy kopiec*, op.cit., s. 249.

²⁸ Ibidem, s. 243–266.

²⁹ Ibidem, s. 252.

³⁰ Roman Jakimowicz, *Kopiec Krakusa na tle innych podobnych zabytków*, „Kurier Literacko-Naukowy”, 1934, nr 17; Rudolf Jamka, *Wyniki badań wykopaliskowych na kopcu Krakusa w Krakowie*, „Slavia Antiqua”, T. 12: 1965, s. 183–233; Helena Zoll-Adamikowa,

Ostatnią ważną kwestią w dziejach kraju Wiślan jest jego chrystianizacja. W cytowanej już *Legendzie panońskiej*, czyli żywocie arcybiskupa Wielkich Moraw św. Metodego (zm. 885), znajdujemy wzmiankę o potężnym księciu, który siedział na Wiśle (Wiślech) i urągał chrześcijanom, wyrządzając im szkody. Arcybiskup Metody miał wysłać do niego posłańca z upomnieniem: „Dobrze będzie dla ciebie, synu, ochrzcić się z własnej woli na swojej ziemi, abyś nie był przymusem ochrzczony w niewoli na ziemi cudzej; i będziesz mnie [wtedy] wspominał. Tak się też stało”³¹. Według żywota tak się właśnie stało, to znaczy książę ten w trakcie jednej z bitew został pokonany i ochrzczony na obcej ziemi w niewoli. Przenikanie chrześcijaństwa z Wielkich Moraw nad Wisłę było zatem możliwe dopiero po upadku „potężnego księcia” (pod koniec IX w.). Co do tego, czy rezultatem owego wydarzenia była misja chrystianizacyjna wśród Wiślan, nie ma pewności³². Istnieje koncepcja, że ów ochrzczony książę nosił imię Wysz, a jego syn, Michał Wyszewic, został władcą Zahumla w Dalmacji, bizantyńskim prokonsulem i patrycjuszem. Jego ród według cesarza Konstantego Porfirogenety, autora dzieła *O rządzeniu cesarstwem* (*De administrando imperio*, c. 33), wywodził się rzekomo od nieochrzczonego

Stan badań nad obrzędowością pogrzebową Słowian, „Slavia Antiqua”, T. 38: 1997, s. 65–80; Leszek Paweł Słupecki, *Monumentalne kopce Krakusa i Wandy pod Krakowem*, w: *Studia z dziejów cywilizacji. Studia ofiarowane prof. Jerzemu Gąssowskiemu w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej*, Warszawa 1998, s. 57–72; Kazimierz Radwański, *Raz jeszcze o wielkich kopcach krakowskich*, „Acta Archaeologica Carpathica”, T. 35: 1999–2000, s. 173–190; idem, *Wielkie kopce krakowskie i próba uściślenia ich chronologii*, „Rocznik Krakowski”, T. 69: 2003, s. 5–23; Zofia Kurnatowska, *Tworzenie się państwa gnieźnieńskiego w kontekście europejskim*, w: *Polska na przełomie I i II tysiąclecia*, red. Szczęśny Skibiński, Poznań 2001, s. 99; eadem, *Kraków i ziemia krakowska w procesie formowania się państwowości na ziemiach polskich*, w: *Lapides viventes. Zaginiony Kraków wieków średnich. Księga dedykowana Profesor Klementynie Żurowskiej*, red. Jerzy Gądomski, Adam Małkiewicz i in., Kraków 2005, s. 21–27; Andrzej Buko, *Wielkie kopce małopolskie z okresu wczesnego średniowiecza*, w: *Polonia Minor Medi Aevi: studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, Kraków–Krosno 2003, s. 287–30; idem, *Zanim powstało państwo Piastów*, op.cit., s. 48–50. Por. Jerzy Strzelczyk, *Od Prastłowian do Polaków*, Kraków 1987, s. 64, 75 i n.

³¹ Żywot św. Metodego, rozdz. XI, w: *Żywoty Konstantego i Metodego (obszerne)*, op.cit., s. 114.

³² G. Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, op.cit., s. 146.

plemienia znad Wisły³³. Śladem tradycji o panowaniu Wysza nad Wiślanami mogłaby być także legenda o Wisławie z Wiślicy, opowiedziana w romansie o Walgierzu i pięknej Helgundzie, którą przytacza *Kronika Wielkopolska*. Ów Wisław miał wywodzić się z rodu Pompiliusza i walczyć z Walterem, wielkim panem na Tyńcu pod Krakowem. Podczas jednej z walk dostał się do niewoli i został uwięziony w wieży zamkowej. Pod nieobecność Waltera pięknym więźniem zainteresowała się jego małżonka, francuska księżniczka Helgunda. Z pomocą służącej uwolniła go i razem uciekli do Wiślicy. Po powrocie z wojny Walter, który szukał zemsty, został więźniem zdradzieckiej pary. Uwolniony z pomocą siostry Wisława, zabił żonę i kochanka. Grób Helgundy miał się znajdować w Wiślicy³⁴. Tego typu podania oznaczają zazwyczaj brak konkretnej wiedzy kronikarzy na temat przeszłości opisywanych przez nich państw i zastępowanie jej fantazją i zapożyczeniami z literatury dotyczącej innych regionów³⁵.

Z listu biskupów bawarskich z 900 roku do papieża Jana IX dowiadujemy się, że sufragan arcybiskupa Metodego, Wiching, wyświęcony dwadzieścia lat wcześniej na biskupa łacińskiego Nitry, nawrócił na chrześcijaństwo pewne plemię podbite przez księcia wielkomorawskiego Świętopełka³⁶. Musiało to mieć miejsce przed 893 rokiem, bo wtedy biskup ten został z Moraw wypędzony. Część badaczy sądzi, że plemieniem nawróconym przez Wichinga byli Wiślanie, ale inni uważają, że chodzi o Słowian mieszkających wokół Nitry³⁷.

Istnieje grupa uczonych, którzy upowszechniają koncepcję, że w ziemi krakowskiej jako pierwsze przed misjami łacińskimi pojawiło się chrześcijaństwo z liturgicznym językiem słowiańskim, a może nawet osobne biskupstwo tego rytu. Był on dziełem Konstantyna i Metodego, apostołów Wielkich Moraw, a łączyły się w nim elementy liturgii bizantyń-

skiej i rzymskiej. Problem w tym, że nie odkryto dotąd w Krakowie i okolicach żadnych śladów materialnych słowiańskiego chrześcijaństwa wielkomorawskiego. Nie ma też żadnego pisemnego dowodu na funkcjonowanie biskupstwa słowiańskiego w Krakowie podporządkowanego jurysdykcyjnie metropolii na Morawach. Nawet gdyby takie biskupstwo istniało, to – co trzeba tu podkreślić – podlegałoby papieżowi w Rzymie. Arcybiskup Metody był bowiem metropolitą z nominacji papieskiej i jego działalność w Wielkiej Morawie była podejmowana w porozumieniu z Rzymem³⁸.

Zależność kraju Wiślan od Wielkich Moraw – o ile w ogóle istniała – musiała się skończyć po upadku tego państwa w 907 roku na skutek najazdów madziarskich. Jest możliwe, że Madziarzy najechali także ziemię Wiślan. Wokół części małopolskich grodów na początku X wieku powstały bowiem nowe linie wałów, a obecność Węgrów poświadczają pojedyncze znaleziska. Rozpad państwa wielkomorawskiego stosunkowo najwięcej korzyści przyniósł Czechom³⁹. W latach 936–945 książę Bolesław I Srogi podejmował prawdopodobnie wyprawy na plemiona Wiślan i Łędzian, sięgając na wschód, według tzw. falsyfikatu praskiego z XI wieku, „aż po Bug i Styr”⁴⁰. Pisarz arabski al-Masudi w dziele *Złote łąki* (lata czterdzieste X w.) zanotował, że państwo ad-Dir (Ruś) sąsiaduje z państwem al-Firag (Czechy)⁴¹. Dawne państwo Wiślan należałoby już wówczas do państwa czeskiego. Pod koniec panowania Bolesława I pojawiła się po raz pierwszy w źródłach nazwa Kraków (K^arākō, K^arākū, K^arākoū, K^arākau). Występuje ona w relacji kupca arabskiego Ibrahima ibn Jakuba z Kordoby, który w roku 965 lub 966 przebywał w okolicy ziemi Wiślan, na dworze cesarskim, czeskim i obodryckim. Książę czeski Bolesław I został przez niego nazwany „królem Pragi, Czech i Krakowa”, a przez Kraków do Pragi mieli

³³ Wojciech Świeboda, *Michał*, w: SSS, t. 3, Poznań 1967, s. 241. Z kolei H. Łowmiański (*Początki Polski*, t. 5, op.cit., s. 485, 489) przypuszczał, że Wysz był księciem Łędzian.

³⁴ *Chronica Poloniae Maioris*, op.cit., s. 41–45.

³⁵ J. Strzelczyk, *Od Prasłowian do Polaków*, op.cit., s. 71–73.

³⁶ *Magnae Moraviae fontes historici. III. Diplomata, epistolae, textus historici varii*, ed. Dagmar Bartoňková et al., Praha 2011, s. 169–170, 202.

³⁷ G. Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, op.cit., s. 98; Tomáš König, *The Great Moravian territory of Nitra. Cultural manifestations, territorial scope and the ethnic and social-political identity of its population*, „Muzeológia a kultúrne dedičstvo”, T. 5: 2017, nr 2, s. 9–28.

³⁸ G. Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, op.cit., s. 83–166 (tam przegląd literatury do 1988 r.); Stanisław Szczur, *Misja cyrylo-metodiańska w świetle najnowszych badań*, w: *Chryścianizacja Polski południowej*, red. Jan Marian Małecki, Kraków 1994, s. 7–23.

³⁹ Jerzy Wyrozumski, *Cracovia mediaevalis*, Kraków 2010, s. 7–8, przyjmuje, że Śląsk i Małopolska znalazły się pod panowaniem czeskim już za księcia Wratysława (zm. 921). Jednak o ile w wypadku Śląska jest to prawdopodobne (nazwa grodu Wrocławia/Wratislavia), o tyle w wypadku „kraju Wiślan” bezpodstawne.

⁴⁰ Karol Buczek, *O dokumencie biskupstwa praskiego z r. 1086*, „Roczniki Historyczne”, T. 15: 1939, s. 1–48.

⁴¹ *Słowiańszczyzna pierwotna. Wybór tekstów*, wyd. Gerard Labuda, Warszawa 1954, nr 27.

przybywać „Rusowie i Słowianie z towarami”⁴². Ci Rusowie to Wikingowie skandynawscy, którzy w tym czasie organizowali wschodnich Słowian w związek państwowy, zwany potem od ich plemiennego miana Rusią Kijowską. Skoro Bolesław był panem Krakowa, to na grodzie wawelskim musiała stacjonować jego załoga, co zresztą poświadcza dwunastowieczny kronikarz czeski Kosmas⁴³.

Wejście kraju Wiślan w skład formalnie chrześcijańskiego państwa czeskiego musiało zainicjować jego chrystianizację. Czechy w tym czasie należały do biskupstwa w Ratyzbonie (Regensburgu), Morawy natomiast do biskupstwa passawskiego. Oba biskupstwa wchodziły w skład metropolii w Salzburgu. Dopiero w 973 roku, na skutek zabiegów księcia czeskiego Bolesława II Pobożnego, utworzono dwa biskupstwa: praskie i ołomunieckie, które włączono do metropolii w Moguncji. Ziemie nad górną Wisłą weszły zapewne w skład biskupstwa ołomunieckiego, wydzielonego z biskupstwa passawskiego. W roczniku prowadzonym przy późniejszej katedrze krakowskiej zachowały się imiona dwóch domniemych biskupów ołomunieckich, Prohora i Prokulf, którym podlegał Kraków⁴⁴. Później uznano ich za biskupów krakowskich, poprzedników pierwszego biskupa Poppona. Związki Krakowa z Czechami pozwalają zrozumieć późniejsze wezwanie katedry wawelskiej – św. Wacława, który był stryjem Bolesława II⁴⁵.

Za najstarszą budowlę sakralną na Wawelu uważa się kościół drewniany na glinianej ławie, jedno-

nawowy, z obszernym prostokątnym prezbiterium o długości nawy co najmniej 13 m i szerokości co najmniej 14 m, który potem znalazł się częściowo pod późniejszą katedrą. Nieco później wzniesiono budowlę, z której pozostały zaledwie dwa fragmenty murów. Być może jest to pozostałość najstarszej, kamiennej architektury sakralnej na Wawelu. Jednak jej szczątkowy charakter nie pozwala na precyzyjną datację ani zarysowanie planu⁴⁶.

W tych czasach musiano podjąć pierwsze kroki zmierzające do likwidacji kultów pogańskich w Krakowie. Ich przeżytkiem jest tak zwana Rękawka powiązana z kopcem Krakusa (słowiański obrzęd ku czci zmarłych, obchodzony w dzień równonocy wiosennej, czyli 21 marca), a także Nogawka związana z kopcem Wandy (palenie ognisk na szczycie kopca w Zielone Świątki)⁴⁷. Elementem Rękawki było m.in. rzucanie ubogim różnych produktów żywnościowych. W kopcu Krakusa, w korzeniach dębu, który mógł mieć charakter sakralny, odnaleziono denar czeskiego księcia Bolesława II z lat 970–990⁴⁸. Nie bez przyczyny na tym wzgórzu wzniesiona została w bliżej nieznanym czasie rotunda św. Benedykta, którego w kalendarzu łacińskim wspominano właśnie w dzień równonocy wiosennej. Z kopcem Wandy wiąże się z kolei święto sobótki i puszczanie wianków. W późniejszym okresie klasztor św. Jana Chrzyciela w Mogile obchodził też uroczyscie święto Wandy, zastępując dawny pogański obyczaj kultem chrześcijańskim. Wezwanie św. Bartłomieja, nadane najstarszemu kościołowi parafialnemu w Mogile, nawiązuje do umiejętności tego świętego – wypędzania złych duchów i oczysz-

⁴² *Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekriego*, ed. Tadeusz Kowalski, MPH, N.S., t. 1, Kraków 1946, s. 36–42, 48–49.

⁴³ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, lib. I, c. 33, s. 60; *Kosmasa Kronika Czechów*, oprac. Maria Wojciechowska, Warszawa 1968, s. 168.

⁴⁴ Józef Szymański, *Prohor i Prokulf*, w: SSS, t. 4, Wrocław 1970 s. 357–359; Jacek Hertel, *Prochor*, w: *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 28, Wrocław 1984–1985, s. 490–492; Jerzy Wyrozumski, *Zagadnienie początków biskupstwa krakowskiego*, w: *Chryścianizacja Polski południowej*, s. 121–130; Wacław Korta, *Prohor i Prokulf pierwsi biskupi misyjni w Małopolsce*, w: *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej I. Plemiona i wczesne państwa*, Wrocław 1996, s. 147–154; Dariusz Andrzej Sikorski, *Kościół w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Rozważania nad granicami poznania historycznego*, Poznań 2011, s. 136–148.

⁴⁵ *Kraków przyłączon do biskupstwa pragskiego 973–1086*, ed. August Bielowski, MPH, t. 1, Lwów 1864, s. 145–148; J. Wyrozumski, *Cracovia mediaevalis*, op.cit., s. 11–14; D.A. Sikorski, *Kościół w Polsce*, op.cit., s. 130–136. Czasem uważa się jednak, że kult św. Wacława nie miał nic wspólnego z panowaniem czeskim w Krakowie, ale był przez Piastów wysuwany jako akt

skierowany przeciwko Przemyślidom. Krzysztof Polek, *Kraków w IX i X wieku*, op.cit., s. 31–33.

⁴⁶ Janusz Firlet, Zbigniew Pianowski, *Przemiany architektury rezydencji monarszej oraz katedry na Wawelu w świetle nowszych badań*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1999, nr 44, s. 207–237; Dariusz Andrzej Sikorski, *Wczesnopiastowska architektura sakralna (jako źródło do dziejów Kościoła w Polsce)*, Poznań 2012, s. 73–74; Tomasz Sajecki, *Próba odтворzenia rozplanowania przestrzennego Wawelu i Okołu w Krakowie. Studium archeologiczne*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, T. 14: 2016, s. 8.

⁴⁷ Informacje o obrzędach zwanych Rękawka i Nogawka (inna nazwa wsi Mogiła) podają źródła z końca XVI wieku. Zob. D. Niemiec, *Zagadkowy kopiec*, op.cit., s. 244, 252 (na szczycie kopca Krakusa również palono ogień w okresie zmian na tronie krakowskim).

⁴⁸ Władysław Semkowicz, *Denar Bolesława II czeskiego znaleziony na kopcu Krakusa*, „Sprawozdania PAU”, T. 40: 1935, s. 92–93; J. Poleski, *Małopolska w VI–X wieku*, op.cit., s. 143.

czania miejsc kultu pogańskiego⁴⁹. Należy jednak pamiętać, że kultury i rytuały pogańskie utrzymywały się na tym terenie bardzo długo.

Czeskie rządy w Krakowie skończyły się u schyłku lat osiemdziesiątych X wieku. W tym czasie zapewne ruszyła w kierunku Krakowa ekspansja militarna z ziemi sandomierskiej, uwieńczona odebraniem go Czechom i włączeniem do państwa Mieszka I, władcy gnieźnieńskiego⁵⁰. Z tą chwilą Kraków stał się jednym z ważniejszych grodów przyszłej Polski, zarówno ośrodkiem administracyjnym, jak i przyczółkiem do dalszej ekspansji na południe i wschód.

Pierwszym władcą z nowej dynastii, który objął rządy w Krakowie, był syn księcia Mieszka I i czeskiej księżniczki Dobrawy Bolesław Chrobry, który dziedziczył imię swojego dziada, Bolesława I Srogięgo. Ta koligacja jest podstawą hipotezy, że do zmiany władzy w Krakowie mogło dojść na drodze pokojowej⁵¹. Przeczy temu jednak wiarygodna relacja kronikarza Kosmasy, który pisze, że nowi władcy wymordowali czeską załogę w grodzie wawelskim⁵². Panowanie Bolesława Chrobrego, obojętne, czy z ramienia ojca czy wuja, wyjaśniałoby brak jego imienia w słynnym akcie *Dagome iudex*. W dokumencie tym, którego treść znamy tylko z rejestru, Mieszko I z kolejną żoną Odą i jej dwoma synami – Mieszkim i Lambertem – poddali około 992 roku swoje państwo, zwane tu gnieźnieńskim, pod protekcję Stolicy Apostolskiej. Na południu rozciągało się ono aż do Krakowa, a od tegoż Krakowa do rzeki Odry (*usque in Craccoa et ab ipsa Craccoa usque ad flumen Oddere*). Interpretacje tego sformułowania aktu *Dagome iudex* idą w kierunku wykluczenia ziemi krakowskiej z państwa gnieźnieńskiego. Stanowiłaby ona wydzielone księstwo Bolesława. Śmierć Mieszka I w 992 roku i objęcie przez Bolesława Chrobrego panowania nad jego państwem otworzyły nową kartę w dziejach Krakowa, związaną już bezpośrednio i bezdyskusyjnie z polskim władztwem Piastów⁵³.

⁴⁹ A. Buko, *Zanim powstało państwo Piastów*, op.cit., s. 50; D. Niemiec, *Zagadkowy kopiec*, op.cit., s. 253–255.

⁵⁰ G. Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, op.cit., s. 272–280; A. Buko, *Zanim powstało państwo Piastów*, op.cit., s. 55.

⁵¹ H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 5, op.cit., s. 567–571; G. Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, op.cit., s. 288–292.

⁵² *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, lib. I, c. 34, s. 60.

⁵³ G. Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, op.cit., s. 240–293, 264–293.

W 1961 roku we wsi Pleszów archeolodzy odnaleźli niezwykle skarby srebrny ukryty w niepozornym glinianym garnku: ozdoby, klamerki, kolczyki, paciorki, kawałki lanego srebra i ołowiu (tzw. placki) oraz wiele monet z całego ówczesnego świata. Nie wiemy, kto go ukrył i w jakich okolicznościach. Być może lokalny możnowładca w celach tezauryzacyjnych, być może przejezdny kupiec, działający w sytuacji zagrożenia życia. Są w tym skarbie monety arabskie, tak zwane dirhemy, nawet z Samarkandy, duńskie, angielskie z Leicester, Londynu, Cambridge i Winchesteru, niemieckie z Nadrenii, Fryzji, Bawarii i Saksonii, czeskie z Pragi i Ołomuńca, węgierskie, ruskie, włoskie z Werony, bite przez królów, książąt i cesarzy z IX i X wieku, takich jak Etelred, Kanut Wielki, Jarosław, Udalryk, Brzetysław, Stefan I, cesarz Otto i jego żona Adelajda. Znalezione w nim także pięć monet Bolesława Chrobrego. Najważniejsze jest tu jednak to, że ów skarb datowany na początek kolejnego okresu w dziejach Krakowa, czyli na lata trzydzieste XI wieku, pokazuje, jak rozległe były więzi pomiędzy tym miejscem a różnymi stronami świata średniowiecznego ukształtowane wcześniej⁵⁴.

W CZASACH KSZTAŁTOWANIA SIĘ PAŃSTWOWOŚCI POLSKIEJ

Po włączeniu do państwa gnieźnieńskiego Kraków odgrywał w nim kluczową rolę jako ważny ośrodek polityczny i administracyjny nowej, południowo-wschodniej prowincji, która z czasem otrzymała nazwę Małopolski, to znaczy młodszej Polski. W tym miejscu krzyżowały się drogi międzynarodowego handlu. Posiadanie Krakowa wzmocniło pozycję księcia Mieszka I względem Czechów i cesarstwa oraz umożliwiło nawiązanie stosunków politycznych z Węgrami. Stwarzało ponadto nowe możliwości prowadzenia polityki ruskiej, ułatwiając dostęp do dawnej ziemi Łędzian, o którą od jakiegoś czasu trwał spór z Rusią.

Nowy władca nie zniszczył tego ośrodka, ale wzmocnił jego znaczenie⁵⁵. Centralny gród późniejszej Małopolski nabrał niemal od początku charak-

⁵⁴ Bożena Reyman, *Wczesnośredniowieczny skarb z Nowej Huty-Pleszowa. Część katalogowa*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, T. 11: 1987; eadem, *Wczesnośredniowieczny skarb z Nowej Huty-Pleszowa. Część analityczna*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, T. 12: 1988; Jacek Górski, *Prastara Nowa Huta*, Kraków 2016.

⁵⁵ E. Zaitz (*Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie Krakowa*, w: *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII wieku*, katalog wystawy, Kraków 2006, s. 239–241)

teru stołecznego. Jak wiemy, do roku 992 sprawował tu władzę najstarszy syn Mieszka I, Bolesław, zwany potem Chrobrym, pierwszy król Polski⁵⁶. Część miejscowych elit podjęła współpracę z nowym władcą, co zapewniło ciągłość rozwoju politycznego i kulturalnego na tym obszarze. Zdobyte tereny miały wcześniejszą metrykę chrześcijaństwa aniżeli reszta państwa Mieszka. W momencie inkorporacji do państwa gnieźnieńskiego Kraków należał do biskupstwa morawskiego wchodzącego w skład metropolii mogunckiej⁵⁷. Tradycja kościelna okresu panowania czeskiego nie została więc przerwana, ale wykorzystana w nowych piastowskich koncepcjach eklezjalnych. W roku 1000 biskupstwo krakowskie zostało włączone do tworzonej z inspiracji Bolesława Chrobrego metropolii gnieźnieńskiej i z pewnością uposażone⁵⁸. Pierwszym biskupem został Poppo (zm. 1008/1009), być może piastujący tę godność jeszcze pod koniec X wieku⁵⁹.

Po podniesieniu Krakowa do rangi biskupstwa rozpoczęto po roku 1000 budowę katedry pod wezwaniem św. Wacława (tzw. chrobrowskiej). Była to bazylika trójapsydowa o długości 45 m i szerokości 21 m. Fundamenty zostały wykonane zasadniczo w technice *opus incertum*⁶⁰, na zaprawie wapienno-piaskowej⁶¹. Na północ, przy późniejszym bastio-

nie Władysława IV, odkryto rotundę z jedną apsydą, wzniesioną w części nadziemnej w technice *opus emplectum*⁶² z płaskich kamieni, na zaprawie wapienno-gipsowej⁶³. Przypuszcza się, że mogła pełnić funkcje chrzcielne (baptysterium) lub grobowe, a ostatnio, że był to rodzaj zakrystii na paramenty liturgiczne i relikwie⁶⁴. W kompleksie katedralnym musiały się znajdować jeszcze monasterium dla duchowieństwa z otoczenia biskupa, zapewne mnichów benedyktyńskich, a także hospicjum i szkoła katedralna⁶⁵.

Z tych czasów pochodziła kaplica na planie krzyża greckiego z dostawionym od zachodu budynkiem mieszkalnym. Została jednak zburzona w XI wieku i na jej miejscu powstał nowy kościół (pod wezwaniem św. Gereona). Odkryto fundamenty tej budowli wzniesione z płytek wykonanych w technice *opus emplectum*, połączonych zaprawą gipsową. Być może jest to relikw najstarszej kaplicy książęcej. Na północny wschód od niej odkryto dolną część murowanej kwadratowej piwnicy, zagłębionej na około 1,5 m w skałę, umiejscowioną w rejonie kulminacji wzgórza w sąsiedztwie najważniejszej budowli, tj. książęcego palatium. Obiekt ten stanowił dolną kondygnację wolno stojącej budowli gospodarczej. Była to najpewniej piwnica, która aż do XIII wieku służyła jako magazyn⁶⁶.

Z czasem budowy pierwszej katedry, a nawet z okresem wcześniejszym, wiąże się budowę ko-

uważa, że wokół Okołu zbudowano nowy wał drewniano-ziemno-kamienny. Na temat obwarowania Okołu zob. też T. Sajecki, *Próba odtworzenia*, op.cit., s. 12–13.

⁵⁶ G. Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, op.cit., s. 307–313.

⁵⁷ *Chryścianizacja Polski południowej: materiały z sesji naukowej odbytej 29 czerwca 1993 roku*, Kraków 1994.

⁵⁸ J. Wyrozumski, *Cracovia mediaevalis*, op.cit., s. 11, opowiadał się za istnieniem biskupstwa krakowskiego krótko przed rokiem 1000, na podstawie zdania z *Kroniki Thietmara* (*Kronika Thietmara*, wyd. Marian Zygmunt Jedlicki, Biblioteka Tekstów Historycznych, t. 3, Poznań 1953, s. 209), że pierwszemu metropolicie cesarz Otton III podporządkował (*eidemque subiciens*) trzech biskupów, w tym krakowskiego. Na istnienie przesłanek potwierdzających to przypuszczenie wskazywał też D.A. Sikorski, *Kościół w Polsce*, op.cit., s. 136 i n.

⁵⁹ Aleksander Gieysztor, *Poppon*, w: PSB, t. 27, Wrocław 1983, s. 630; Tomasz Graff, *Poppon*, w: *Encyklopedia katolicka* (dalej: EK), t. 15, Lublin 2011, kol. 1431.

⁶⁰ Sposób układania kamieni warstwy zewnętrznej w murach wykonanych techniką *opus caementicium* (rzymska technika budowy murów z drobnych kamieni spajanych zaprawą z naturalnego cementu, tj. tufu wulkanicznego, wiążącego pod wpływem wody). Rzeczona warstwa składała się z kamieni ociosanych tylko z jednej strony, ułożonych w nieregularny wzór.

⁶¹ Zbigniew Pianowski, *Początki zespołu architektury sakralnej na Wawelu. Stan interpretacji do roku 2000*,

w: *Dzieje Podkarpacia*, t. 5: *Początki chrześcijaństwa w Małopolsce*, red. Jan Gancarski, Krosno 2001, s. 68; D.A. Sikorski, *Wczesnopiastowska architektura*, op.cit., s. 74–76.

⁶² Romańska sztuka budowlana polegająca na układaniu obustronnego lica muru z ciosów kamiennych i wypełnianiu przestrzeni między nimi kamieniem łamanym zalany zaprawą.

⁶³ Janusz Firlet, Zbigniew Pianowski, *Odkrycie dwu wczesnośredniowiecznych kościołów w rejonie tzw. bastionu Władysława IV na Wawelu*, „Sprawozdania Archeologiczne”, T. 37: 1985, s. 153–167; idem, *Wyniki badań archeologicznych w rejonie katedry i pałacu królewskiego na Wawelu (1981–1994)*, „Acta Archaeologica Waweliana”, T. 2: 1998, s. 159 i n.; Z. Pianowski, *Początki zespołu architektury*, op.cit., s. 71 i n.

⁶⁴ D.A. Sikorski, *Kościół w Polsce*, op.cit., s. 126 i n.; idem, *Wczesnopiastowska architektura*, op.cit., s. 76–77. Autor ten wyklucza baptyzmalny charakter tej rotundy. Po jej wyburzeniu została zastąpiona jednonawowym kościołem romańskim. T. Sajecki, *Próba odtworzenia*, op.cit., s. 20.

⁶⁵ T. Sajecki, *Próba odtworzenia*, op.cit., s. 16–17.

⁶⁶ D.A. Sikorski, *Wczesnopiastowska architektura*, op.cit., s. 78–79; T. Sajecki, *Próba odtworzenia*, op.cit., s. 18–19.

ścioła św. Michała. Podczas wykopalisk znaleziono fragment muru wykonanego techniką *opus spicatum*⁶⁷, który uznano za fragment późnoromańskiego muru cmentarnego otaczającego kościół. Na tej podstawie dopuszcza się możliwość istnienia w tym miejscu wcześniejszego kościoła przedromańskiego. Domysł ten jest oparty głównie na przekazie Długosza, wedle którego kościół św. Michała powstał równocześnie z katedrą i był fundacji księżnej Dobrawy, żony Mieszka I. Jednak jego archeologiczne relikty pochodzą z końca XI wieku. O ile rzeczywiście kościół św. Michała istniał wcześniej, miał być budowlą jednonawową, z prostokątną lub półokrągłą apsydą od wschodu⁶⁸.

Być może w tym czasie powstała także dwuapsydowa rotunda „B”, choć zazwyczaj czas jej powstania wiąże się jeszcze z czeskim panowaniem w Krakowie. Mury jej zostały zbudowane z podłużnych płytek z łamanego piaskowca, ułożonych w technice *opus emplectum*. Rotunda prawdopodobnie składała się z okrągłej nawy o średnicy wewnętrznej około 5,5 m oraz dwu podkowiastych apsyd – wschodniej i zachodniej. Apsydę zachodnią oddzielała od nawy przegroda złożona z dwu prostokątnych filarów przyściennych oraz okrągłej kolumnienki środkowej wykonanych również z kamieni płytkowych. Relikty te uznano za podpory podtrzymujące emporę zachodnią, pod którą umieszczono grobowiec wymurowany z regularnych ciosów piaskowca i nakryty dużą płytą z tegoż kamienia. Na jej górnej powierzchni znajduje się wyrzeźbiony ornament w postaci krzyża w kolistym otoku, wyrastającego z półkolistej podstawy; uznaje się, że jest to krzyż procesyjny lub tzw. Drzewo Życia (*Arbor Vitae*). Grobowiec ten, zbudowany najpewniej wraz z fundamentem świątyni, zawierał pochówek kobiety. Odkryty w pobliżu rotundy cmentarz (14 pochówków) sugeruje, że mogła ona być kościołem grobowym dla mieszkańców. Do przedromańskich relikwów budowli wawelskich zalicza się narożnik budynku odkopany na północ od Baszty Żłodzijskiej, który mógł być bramą prowadzącą z Wawelu ku traktowi przy Wiśle. Co do chronologii powstania tych obiektów nadal toczy się dyskusja naukowa, do której końca wciąż daleko⁶⁹.

⁶⁷ Technika układania muru, gdzie cegły, płaskie kamienie lub kamienne płytki układane są w jodełkę.

⁶⁸ D.A. Sikorski, *Wczesnopiastowska architektura*, op.cit., s. 85–86; T. Sajecki, *Próba odtworzenia*, op.cit., s. 22.

⁶⁹ Stanisław Koziół, Mieczysław Fraś, *Stratygrafia kulturowa w rejonie przedromańskiego kościoła B na Wawelu*, Kraków 1979; Stanisław Koziół, *Zagadkowy kościół „B” na tle innych przedromańskich budowli wa-*

Gdy w 1013 roku syn Bolesława Chrobrego Mieszko II Lambert pojął za żonę księżniczkę lotaryńską Rychezę, córkę palatyna Ezzona, siostrzenicę cesarza Ottona III, młoda para osiadła w Krakowie⁷⁰. Prowincja krakowska znowu stała się osobnym księstwem. Miasto nad Wisłą pozostało ulubioną siedzibą Mieszka II nawet wtedy, gdy po śmierci ojca objął samodzielne rządy w Gnieźnie (po 1025 r.). W czasie panowania Bolesława Chrobrego i Mieszka II Kraków odgrywał ważną rolę strategiczną w realizacji polityki południowej państwa – trwałego związania z Polską Czech, Moraw, Słowacji i Grodów Czerwieńskich⁷¹. Kraków powoli stawał się ważnym ośrodkiem kultury łacińskiej. Księżniczka Rycheza przywozła ze sobą kolońską tablicę paschalną z wieloma nadreńskimi zapiskami rocznikarskimi (tzw. *Rocznik Rychczy*)⁷². Kontynuowano ją na miejscu, zapisując głównie wydarzenia lokalne. W ten sposób zapoczątkowany został *Rocznik kapitulny dawny* (zaginiony), podstawa wielu polskich roczników. Z osobą Rychczy wiąże się zazwyczaj przywiezienie bogato zdobionego psalterza arcybiskupa trewirskiego Egberta (zm. 993), uzupełnionego na miejscu o kalendarz (tzw. kodeks Gertrudy)⁷³. W Krakowie najpewniej urodziły się i wychowały dzieci Mieszka – Kazimierz (ok. 1016) i Gertruda (ok. 1020), a także nieznana z imienia córka (późniejsza żona Beli I, króla Węgier)⁷⁴.

welskich, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1973, nr 18, s. 117–125; Mieczysław Fraś, Stanisław Koziół, *Przedromański kościół „B” na Wawelu w świetle badań archeologicznych w latach 1991–1992*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN w Krakowie”, 1993, t. 37, cz. 1, s. 9–10; Janusz Firlet, Zbigniew Pianowski, *Nowe odkrycia i interpretacje architektury przedromańskiej i romańskiej na Wawelu*, w: *Architektura romańska w Polsce*, op.cit., s. 265 i n.; D.A. Sikorski, *Wczesnopiastowska architektura*, op.cit., s. 83–86; T. Sajecki, *Próba odtworzenia*, op. cit., s. 19–20.

⁷⁰ Gerard Labuda, *Mieszko II król Polski (1025–1034). Czasy przełomu w dziejach państwa polskiego*, Kraków 1992.

⁷¹ G. Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, op.cit., s. 313–314, 316–321.

⁷² Gerard Labuda, *Jeden czy dwa roczniki niemieckie u podstaw polskiego rocznikarstwa*, „Studia Źródłoznawcze”, T. 39: 2001, s. 7–27.

⁷³ *Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta w Cividale*, przeł. i oprac. Brygida Kürbis, Kraków 1998; *Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta z kalendarzem*, wyd. Małgorzata Hanna Malewicz, Brygida Kürbis, Monumenta Sacra Polonorum, t. 2, Kraków 2002; Teresa Michałowska, *Ego Gertuda. Studium historyczno-literackie*, Warszawa 2001.

⁷⁴ *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, wyd. Zofia Kozłowska-Budkowa, MPH, N.S., t. 5, Warszawa

Najstarsze zachowane fortyfikacje wzgórza składały się z dwu lub trzech rzędów drewnianych prostokątnych skrzyń wypełnionych piaskiem, gliną, ıłem i kamieniami, zwieńczonych częstokołem (niektórzy badacze przyjmują, że palisada była odrębną linią umocnień). Wał otaczał całe wzgórze wawelskie, biegnąc po jego górnej krawędzi⁷⁵. Na wzgórze prowadziła droga, prawdopodobnie od strony północnej, z podgrodzia zwanego później Okołem. W rejonie Smoczej Jamy odkryty został odcinek muru „o fakturze przedromańskiej”, osadzony w wewnętrznej partii wału obronnego. Najnowsze badania dostarczyły kolejnych elementów tej budowli, będącej zapewne murowaną przedromańską bramą, prowadzącą ku przeprawie na prawy brzeg Wisły. Dobrze zachowany relikt trzeciej bramy grodu zlokalizowano na południowym odcinku wału, w niedalekim sąsiedztwie rotundy „B”. Prawdopodobnie był to odcinek zachodniego muru szyi wraz z fragmentem sklepienia przejazdu⁷⁶.

Poza wzgórzem wawelskim mogła jeszcze funkcjonować rotunda św. Benedykta na Wzgórzu Lasoty (Krzemionki Podgórskie). Czy w tym wczesnym okresie mieszkali przy niej benedyktyni, jest kwestią otwartą⁷⁷. Na podstawie dotychczasowego stanu badań nie da się dowieść, czy w pierwszej ćwierci XI wieku istniały kościoły św. Salwatora na Wzgórzu

św. Bronisławy i św. Michała Na Skalce⁷⁸. Jeśli chodzi o tereny wokół kościoła św. Wojciecha, to już w XI wieku istniało tam wielkie cmentarzysko, rozrzucone na wielkim obszarze dzisiejszego Rynku⁷⁹. W tym samym stuleciu zaczęła natomiast funkcjonować wczesnochrześcijańska nekropolia po drugiej stronie Wisły, pod Skałkami Twardowskiego. Do XIII wieku pochowano tam co najmniej 100 osób. Przez cmentarzysko przebiegała droga wyłożona dranicami i znajdował się tam plac⁸⁰.

O losie grodu krakowskiego po śmierci Mieszka II (zm. 1034) nic pewnego nie wiadomo. Tak zwana reakcja pogańska raczej nie dotknęła prowincji krakowskiej. Nie ma też pewności, do jakiego stopnia Kraków ucierpiał podczas najazdu na Polskę księcia czeskiego Brzetysława w 1039 roku. Czeski kronikarz z XII wieku Kosmas zanotował wprowadzie, że Czesi w drodze do Wielkopolski wtargnęli do Krakowa, całkowicie go zniszczyli i „stare skarby przez dawnych książąt w skarbcu ukryte zrabowali”⁸¹, ale nie jest to przekaz współczesny wydarzeniom. Być może Kraków nigdy nie wyszedł z rąk załogi wiernej dynastii piastowskiej albo zajęcie przez Czechów miało charakter epizodyczny⁸². Zna-

1978, s. 45; Kazimierz Jasiński, *Rodowód pierwszych Piastów*, Warszawa–Wrocław 1992, s. 128–130, 144, 147.

⁷⁵ Andrzej Kukliński, *Pierwsze odkrycie wału wczesnopiastowskiego (?) na Wawelu datowane dendrochronologicznie*, „Sprawozdania Archeologiczne”, T. 47: 1995, s. 244–251; idem, *Stan badań nad osadnictwem i umocnieniami średniowiecznymi w południowo-zachodniej części Wawelu*, „Sprawozdania Archeologiczne”, T. 57: 2005, s. 291–299; idem, *Murowana brama na Wawelu – fakt czy hipoteza? (przyczynek do zagadnienia przestrzeni sakralnej)*, w: *Architektura sakralna w początkach państwa polskiego (X–XIII w.)*, red. Tomasz Janiak, Dariusz Stryniak, Gniezno 2016, s. 37; Janusz Firlet, Zbigniew Pianowski, *Wawel do roku 1300*, w: *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. Jerzy Wyrozumski, Biblioteka Krakowska, nr 150, Kraków 2007, s. 56; idem, *Nowe odkrycia i interpretacje architektury przedromańskiej na Wawelu*, w: *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje*, red. Tomasz Janiak, Gniezno 2009, s. 272.

⁷⁶ Zbigniew Pianowski, *Wawel obronny. Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku krakowskiego w IX–XIX*, Kraków 1991; T. Sajecki, *Próba odtworzenia*, op.cit., s. 9–12; Dariusz Niemiec, *Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa*, w: *Studia nad dawną Polską*, Gniezno 2017, s. 87–124.

⁷⁷ Wiktor Zin, Władysław Grabski, *Wczesnośredniowieczne budowle Krakowa w świetle ostatnich badań*, „Rocznik Krakowski”, T. 38: 1966, s. 33–73; Jerzy

Rajman, *Mons ante Cracoviam. Najdawniejsze dzieje kościoła św. Benedykta na Górze Lasoty*, „Rocznik Krakowski”, T. 60: 1994, s. 5–20; Zbigniew Pianowski, *Najstarsze budowle sakralne na Wawelu w świetle badań archeologicznych*, „Nasza Przyszłość”, 1988, nr 69, s. 169 i n.; D.A. Sikorski, *Wczesnopiastowska architektura*, op.cit., s. 86–88.

⁷⁸ D.A. Sikorski, *Wczesnopiastowska architektura*, op.cit., s. 88–97.

⁷⁹ *Badania archeologiczne Rynku Głównego w Krakowie 2005–2006*, katalog wystawy, tekst Cezary Buśko przy współpracy Stanisława Sławińskiego, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków, listopad–grudzień 2006; Kazimierz Radwański, *Kraków we wczesnym średniowieczu (wybrane zagadnienia)*, w: *Civitates Principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, katalog wystawy, red. Tomasz Janiak, Dariusz Stryniak, Gniezno 1998, s. 57–60; E. Zaitz, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie Krakowa*, op.cit., s. 220–272; Andrzej Kadłuczka, *Przekształcenia przestrzenne rejonu Rynku Głównego w Krakowie we wczesnym średniowieczu (do końca XI wieku) w świetle ostatnich badań*, „Wiadomości Konserwatorskie”, 2007, nr 21, s. 4–10.

⁸⁰ Wojciech Morawski, Emil Zaitz, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Krakowie na Zakrzówku*, „Materiały Archeologiczne”, T. 17: 1977, s. 53–169.

⁸¹ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, lib. II, c. 2, s. 83; *Kosmasa Kronika Czechów*, op.cit., s. 49.

⁸² J. Wyrozumski (*Cracovia mediaevalis*, op.cit., s. 15) odrzuca przekaz Kosmasa o zniszczeniu Krakowa.

my imiona następców biskupa Poppona: Gampo (zm. 1018), Lambert I (zm. 1030) i Rachelin (zm. ok. 1046)⁸³. Przypuszcza się czasem, że biskup Lambert I był synem Mieszka I i Niemki Ody⁸⁴.

W okresie powtórnych rządów Kazimierza Odnowiciela (1039/1040–1058) Kraków zajął szczególne miejsce wśród głównych grodów królestwa (*sedes regni principales*). Stał się bazą dla odbudowy państwa piastowskiego i metropolii gnieźnieńskiej. Do grodu wraz z Kazimierzem przybyli mnisi benedyktynscy z klasztoru Brauweiler pod Kolonią, powstałego z rodowej fundacji palatyna Ezzona, ojca królowej Rychyzy, matki księcia Kazimierza. Wysłanie nowej misji benedyktyńskiej ułatwiał fakt, że arcybiskupem Kolonii był wuj księcia, Herman. Przypuszcza się, że mnisi osiedli początkowo na wzgórzu wawelskim przy kościele św. Jerzego, który jeszcze w XIII wieku był ich własnością. Dotychczasowe badania archeologiczne nie doprowadziły jednak do odkrycia murów starszej, romańskiej świątyni. Znaleziono tylko liczne ciosy wapienia, a także detal w postaci bazy kolumny o rzadko spotykanym trójkątnym profilu podstawy⁸⁵. Według innych hipotez kościołem benedyktyńskim na Wawelu był kościół św. Gereona (później kaplica św. Marii Egipcjanki). Była to trójnawowa bazylika z transeptem i z trzema apsydami od wschodu. W ramionach

transeptu znajdowały się empory, a pod prezbiterium krypta wsparta na ośmiu kolumnach. Istnieje domniemanie, że w części zachodniej bazyliki miała dwie wieże. Budowlę otaczał cmentarz. Kościół ten miał pełnić funkcję nekropolii rodziny książęcej oraz jej otoczenia. Według innej hipotezy mógł on stanowić część założenia tzw. katedry podwójnej, występującej w średniowieczu na terenie wielu krajów Europy. Jego powstanie datuje się bądź na czasy panowania Kazimierza Odnowiciela, bądź Bolesława Szczodrego⁸⁶.

Przypuszczalnie w latach 1044–1046 Kazimierz Odnowiciel uposażył najstarsze opactwo benedyktyńskie w Tyńcu pod Krakowem, gdzie z czasem przenieśli się z Wawelu mnisi benedyktyńscy⁸⁷. Biskupem krakowskim został z woli Kazimierza Aron, mnich klasztoru Brauweiler pod Kolonią, konsekrowany w Rzymie w 1048 roku. W sytuacji zniszczenia metropolii gnieźnieńskiej uzyskał on ok. 1050 roku palusz arcybiskupi dający mu prawo wyświęcania biskupów. Sytuacja w tym przejściowym okresie stanie się w przyszłości podstawą do metropolitalnych roszczeń biskupów krakowskich. Uważa się, że biskup Aron zdjął z mnichów „stopnie mężów w katedrze krakowskiej”, powierzając je świeckim przebiterom⁸⁸. Otworzyło to drogę do usunięcia mnichów z najbliższego otoczenia biskupa i zastąpienia ich kanonikami świeckimi. W ten sposób rodziła się przyszła krakowska kapituła katedralna. Przyjęła ona potem herb osobisty Arona (trzy korony)⁸⁹. W bibliotece katedry krakowskiej (rkps 140) znajduje się kodeks ze zbiorom kazań (*Praedicationes*) z wieku IX, gdzie wpisano zdanie, z którego zachowały się wyrazy: „Aron ep[iscopu]s”

Wskazuje na brak archeologicznych śladów zniszczenia w latach 30. XI wieku, a także na przekaz Galla Anonima wymieniącego tylko Gniezno i Poznań jako cel wyprawy Brzetysława. Przekonanie to – według niego – wzmacnia fakt, że Kraków był później oparciem dla odnowicielskich działań księcia Kazimierza. A. Kukliński (*Pierwsze odkrycie wału wczesnopiastowskiego* (?), op.cit., s. 244, 251; *Forschungsstand zur Besiedlung und mittelalterlichen Wehranlagen in Wawel*, „Sprawozdania Archeologiczne”, T. 57: 2005, s. 291–299; *Murowana brama na Wawelu*, op.cit., s. 370) i D. Niemiec (*Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa*, op.cit., s. 89) dopuszczają możliwość zniszczenia umocnień wawelskich podczas najazdu Brzetysława. Ich odbudowa wiązała się z powstaniem szyi bramnej w zachodnim odcinku fortyfikacji, w rejonie Smoczej Jamy. Analogiczny murowany wjazd bramny wzniesiono przy południowym skraju grodu w rejonie baszty Senatorskiej. G. Labuda (*Studia nad początkami państwa polskiego*, op.cit., s. 312) również uważał spustoszenie Krakowa przez księcia Brzetysława za fakt historyczny.

⁸³ Zofia Kozłowska-Budkowa, *Lambert (I?)*, w: PSB, t. 16, Wrocław 1971, s. 423; Krzysztof Ożóg, *Rachelin*, w: PSB, t. 29, Wrocław 1986, s. 575–576.

⁸⁴ Z. Kozłowska-Budkowa, *Lambert (I?)*, op.cit., s. 423; K. Jasiński, *Rodowód pierwszych Piastów*, op.cit., s. 105, odrzuca ten pogląd.

⁸⁵ Zbigniew Pianowski, *Z dziejów średniowiecznego Wawelu*, Kraków–Wrocław 1984, s. 106.

⁸⁶ Janusz Firlet, *Architektura monumentalna wczesnośredniowiecznego Krakowa*, w: *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w.*, katalog wystawy, Kraków 2006, s. 179; D.A. Sikorski, *Wczesnopiastowska architektura*, op.cit., s. 79; J. Firlet, Z. Pianowski, *Wawel do roku 1300*, op.cit., s. 45–66; T. Sajecki, *Próba odtworzenia*, op.cit., s. 21.

⁸⁷ Ioannis Dlugossii *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. III–IV, Warszawa 1970, s. 49–50. Gerard Labuda, *Szkice historyczne XI wieku: początki klasztoru benedyktynów w Tyńcu*, „Studia Źródłoznawcze”, T. 35: 1994, s. 23–64.

⁸⁸ „Hic Aron deposuit gradus viuorum de monachis et assignat suis presbyteris in sua diocesi degentibus”. *Katalogi biskupów krakowskich*, ed. Józef Szymański, MPH, S. N., t. 10, fasc. 2, Warszawa 1974, s. 43.

⁸⁹ Roman Grodecki, *Aron*, w: PSB, t. 1, Kraków 1935, s. 165–166; Gerard Labuda, *Aron*, w: SSS, t. 7, cz. 2 (*Suplement*), Wrocław–Warszawa 1984, s. 379; Aleksandra Witkowska, *Aron*, w: EK, t. 1, Lublin 1985,

(Aron biskup). Jest to najstarszy kodeks iluminowany przechowywany na terenie Polski. Rękopis zawiera jedną całostronicową miniaturę przedstawiającą *crux gemmata*, czyli krzyż ozdobiony kamieniami szlachetnymi – symboliczne wyobrażenie ikonograficzne obecne głównie w sztuce starochrześcijańskiej i wczesnośredniowiecznej. Pomiedzy ramionami krzyża wymalowane zostały symbole czterech Ewangelistów: lew, anioł, orzeł i wół. Oprócz kazań postnych dzieło zawiera opis kamieni szlachetnych i przypisywanych im właściwości oraz zbiór egzorcyzmów pogodowych⁹⁰.

Być może w tym czasie (po roku 1030) wzniesiona została na wzgórzu wawelskim rotunda Najświętszej Marii Panny (później śś. Feliksa i Adaukt), uważana za jedną ze starszych budowli sakralnych Wawelu. Jej mury zostały wykonane z płytowego piaskowca łączonego zaprawą wapienną, w technice *opus incertum*. Jest to tzw. tetrakonchos – budowla na planie czworoliścia (koła, do którego przylegają cztery apsydy), posadowiona wprost na skale. Zachowały się dwa rozglifione okna, które oświetlały wnętrze, oraz ślady po emporze i dwóch innych przybudówkach. Ocalało również ościeże przejścia pomiędzy kolistym aneksem a nawą. Uważa się ją za kaplicę książęcą bądź za rotundę z aneksem grobowym (odkryto grób człowieka ze złotym pierścieniem na palcu). Sądzi się też czasem, że to właśnie ona służyła do gromadzenia i eksponowania relikwii, stanowiąc swoisty skarbiec tego typu przedmiotów⁹¹.

Następcą Arona został w 1061 roku Lambert II Suła, wyświęcony na kapłana w 1037 roku (zm. 1071)⁹². Inwestyturę na biskupstwo krakowskie otrzymał od księcia Bolesława Szczodrego. Po jego śmierci ten sam władca nadał biskupstwo krakowskie Stanisławowi ze Szczepanowa (1072–1079)⁹³.

kol. 947–948; J. Wyrozumski, *Cracovia mediaevalis*, op.cit., s. 16.

⁹⁰ *Kazania na różne dni postne i inne teksty z kodeksu krakowskiego 140 (43)*, red. Brygida Kürbis, Małgorzata Sobieraj, Jerzy Wolny, Danuta Zydorek, Monumenta Sacra Polonorum, t. 4, Kraków 2010.

⁹¹ Z. Pianowski, *Początki zespołu architektury*, op.cit., s. 74 i n.; T. Rodzińska-Choraży, *Zespoły rezydencjonalne i kościoły centralne na ziemiach polskich do połowy XII wieku*, Kraków 2009, s. 93; Andrzej Kukliński, *Wczesnośredniowieczne obwałowania Wawelu w Krakowie*, „Sprawozdania Archeologiczne”, T. 56: 2003, s. 33–80; D.A. Sikorski, *Wczesnopiastowska architektura*, op.cit., s. 79–83; T. Sajecki, *Próba odtworzenia*, op. cit., s. 18–19.

⁹² Zofia Kozłowska-Budkowa, *Lambert II (I) Suła (Zula)*, w: PSB, t. 16, Wrocław 1971, s. 423.

⁹³ Stanisław Trawkowski, *Stanisław ze Szczepanowa*, w: PSB, t. 41, Warszawa–Kraków 2002, s. 580–587.

W czasach panowania Bolesława Szczodrego (1058–1079) przed palatium książęcym w Krakowie rozciągało się podwórze (*curia*), na którym – według kroniki Galla Anonima – rozkładano „haracze Rusinów i innych ludów składających mu daniny”⁹⁴. Pozostałością palatium jest zapewne prostokątna sala o 24 słupach odnaleziona pod północnym skrzydłem dzisiejszego Zamku Królewskiego. Być może była to budowla trójkondygnacyjna⁹⁵. Należy zatem domniemywać, że skarby przechowywano w jednym z jego pomieszczeń bądź do niego przyległych⁹⁶. Przypuszcza się, że w Krakowie Bolesław miał menicę, w której zarówno przed koronacją królewską w roku 1076, jak i po niej, bito monety⁹⁷.

Inny skarbiec (*aerarium*) mieścił się z pewnością w katedrze wawelskiej i znajdował się pod opieką jej kustosa. Niewykluczone, że po koronacji Bolesław Szczodry właśnie tam złożył insygnia koronacyjne (regalia), z których do dziś pozostał grot włóczni św. Maurycego ofiarowanej Bolesławowi Chrobremu przez cesarza Ottona III podczas zjazdu gnieźnień-

⁹⁴ „In civitate Cracouiensi quadam die Largus Bolezlauus ante palacium in curia residebat, ibique tributa Ruthenorum aliorumque vectigalium in tapetis strata prospectabat”, *Galli Anonymi Cronica*, op.cit., s. 51; tłumaczenie polskie: „Pewnego dnia siedział Bolesław Szczodry w mieście Krakowie przed pałacem w otoczeniu swego dworu i oglądał rozłożone na kobiercach haracze Rusinów i innych ludów składających [mu] daniny”, *Anonim* tzw. *Gall: Kronika polska*, przeł. Roman Grodecki, oprac. Marian Plezia, wyd. 5, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982, s. 49.

⁹⁵ Janusz Firlet, Zbigniew Pianowski (*Wyniki badań archeologicznych w rejonie katedry i pałacu królewskiego na Wawelu (1981–1994)*, op.cit., s. 110–116; Janusz Firlet, *Przemiany architektury rezydencji monarszej oraz katedry na Wawelu w świetle nowych badań*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 2000, t. 44, s. 212–214; T. Sajecki, *Próba odtworzenia*, op.cit., s. 21) opowiadają się za powstaniem tej budowli w połowie XI wieku. Teresa Rodzińska-Choraży (*Zespoły rezydencjonalne*, op.cit., s. 163) i Klaudia Stala (*Fenomen „sali o 24 słupach”. Reinterpretacja relikwów romańskiego palatium na Wzgórzu Wawelskim*, „Wiomości Konserwatorskie”, 2013, nr 33, s. 35–36) uważają tę przyziemną salę za hypocaustum, z którego ciepło rozprowadzało się pomiędzy szczelinami płyt kamiennych na reprezentacyjne piętra książęcego palatium.

⁹⁶ G. Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, op.cit., s. 313, uważał, że skarbiec mieścił się w czworokątnej budowli z korytarzykiem prowadzącym do jej wnętrza.

⁹⁷ Witold Nakielski, *Nomen i signum św. Jana Chrzciciela na monetach Bolesława III Krzywoustego, księcia śląskiego w latach 1097–1107*, „Wiomości Numizmatyczne”, T. 61: 2017, s. 112–113.

skiego w roku 1000. Z daru Bolesława Szczodrego kolejne majątności otrzymał klasztor benedyktynów w Tyńcu. W tym czasie w jego zbiorach znalazł się bogato iluminowany *Sakramentarz*, powstały ok. 1060 roku w diecezji kolońskiej (Biblioteka Narodowa w Warszawie, BOZ cim. 8). Artystyczne zdobienia księgi i kompozycja miniatur figuralnych pozwalają zaliczyć iluminacje do najpiękniejszych dzieł późnej fazy rozwoju tzw. ottońskiej szkoły malarzkiej⁹⁸.

Dłuższe przebywanie króla w Krakowie doprowadziło do konfliktu z biskupem krakowskim Stanisławem. Jego powody nie są do końca jasne, stąd wielość różnych hipotez próbujących rozwikłać tę zagadkę. Najstarszy polski kronikarz Anonim zwany Gallem zanotował: „Jak zaś doszło do wypędzenia króla Bolesława z Polski, długo byłoby o tym mówić; tyle wszakże można powiedzieć, że sam będąc pomazańcem [Bożym], nie powinien był [drugiego] pomazańca za żaden grzech karać cielesnie. Wiele mu to bowiem zaszkodziło, gdy przeciw grzechowi grzech zastosował i za zdradę wydał biskupa na obcięcie członków. My zaś ani nie usprawiedliwiamy biskupa-zdrajcy, ani nie zalecamy króla, który tak szpetnie dochodził swych praw”⁹⁹. Niewykluczone, że bunt rycerstwa skierowany przeciw królowi był spowodowany dużą ilością wypraw wojennych, które nie przynosiły łupów. Na czele buntowników mógł stać Sieciech, późniejszy palatyn Władysława Hermana, brata króla Bolesława, a biskup Stanisław stał się tylko wygodnym narzędziem. Dramat okrutnej śmierci biskupa, według późniejszej tradycji, miał dokonać się w kościele św. Michała Na Skałce pod Krakowem w 1079 roku¹⁰⁰.

Po wygnaniu króla Bolesława Szczodrego ośrodek centralny państwa przesunął się na północ, do Płocka na Mazowszu, gdzie najchętniej rezydował książę Władysław Herman (1079–1102). Kraków

jednak już wkrótce ponownie miał się stać rezydencją książęcą¹⁰¹. W 1086 roku Władysław pod naciskiem węgierskim zezwolił na powrót do Polski syna wygnanego króla Bolesława – Mieszka, który zapewne otrzymał gród krakowski. W 1088 roku książę ten, być może w Krakowie, poślubił księżniczkę ruską. Jednak już rok później został otruty, niewykluczone, że po podjęciu w swym krakowskim księstwie pewnych kroków, które przeraziły dawnych wrogów ojca. Tak o tym pisał Gall: „Powiadają mianowicie, że jacyś wrogowie z obawy, by krzywdy ojca nie pomścił, trucizną zgładzili tak pięknie zapowiadającego się chłopca; niektórzy zaś z tych, którzy z nim pili, zaledwie uszli niebezpieczeństwu śmierci. Skoro zaś umarł młody Mieszko, cała Polska tak go opłakiwała, jak matka śmierć syna – jedynaka”¹⁰². Zbrodni dokonano zapewne z inspiracji księcia Władysława Hermana, który chciał zapewnić panowanie swym potomkom¹⁰³. Jakie stanowisko wobec tych wypadków zajął biskup krakowski Lambert III (1082–1101), nie wiadomo. Jest jednak wymowne, że w tym samym czasie miał przenieść szczątki swego poprzednika, Stanisława, do katedry krakowskiej¹⁰⁴. W czasie rządów Mieszka w Kra-

¹⁰¹ Na przełomie kwietnia i maja 1085 r. cesarz Henryk IV na zjeździe w Moguncji ogłosił królem Czech i Polski Władysława II. Ten ostatni jako władca obu krajów koronował się w Pradze 15 czerwca. Nie wydaje się jednak zbyt prawdopodobne, by jego władzę uznano w Krakowie. Gerard Labuda, *Święty Stanisław biskup krakowski, patron Polski. Śladami zabójstwa – męczeństwa – kanonizacji*, Poznań 2000, s. 61–62.

¹⁰² Galli Anonimi *Cronica*, op.cit., s. 55–56; Anonim tzw. Gall: *Kronika polska*, op.cit., s. 53. K. Jasiński (*Rodowód pierwszych Piastów*, op.cit., s. 181) uważał, że do zbrodni doszło 7 stycznia 1089 roku.

¹⁰³ K. Jasiński, *Rodowód pierwszych Piastów*, op.cit., s. 180–181; Krzysztof Benyskiewicz (*Mieszko Bolesławowicz 1069–1089. Źródła i tradycja historiograficzna*, Kraków 2005, s. 190–193) jest zdania, że układ zawarty w 1086 roku między Władysławem Hermanem a Mieszkiem przewidywał sprawowanie dożywotnich i nadrzędnych rządów w całym kraju przez tego pierwszego. Jednak po śmierci Władysława Hermana władzę miał objąć Mieszko i jego potomstwo. Otrucie księcia krakowskiego nastąpiło zatem z inspiracji Władysława Hermana i niekoniecznie – jak się to często przyjmuje – palatyn Sieciech miał z tym coś wspólnego.

¹⁰⁴ Translacja szczątków Stanisława datowana jest na rok 1088 lub 1089. Trudno ją sobie wyobrazić za życia księcia Mieszka Bolesławowicza, bo byłby to wobec niego akt wrogi. Biskup krakowski Lambert około 1087 r. napisał list do króla czeskiego Władysława II z prośbą o ochronę dla przejeżdżających przez Czechy posłów kolońskich. Jest to najstarszy znany dokument wystawiony w diecezji krakowskiej. Zofia Kozłowska-Budkowa, *Lambert*

⁹⁸ *Krzyżem i pługiem. Benedyktyni w chrystianizacji Polski. Katalog wystawy w Opactwie Benedyktynów w Tyńcu, kwiecień 2016–marzec 2017*, Kraków 2016, s. 47–49 (tam literatura przedmiotu).

⁹⁹ Gall Anonim, lib. 1, s. 52–53; tłumaczenie polskie, s. 50–51.

¹⁰⁰ Jan Powierski, *Kryzys rządów Bolesława Śmiałego*, Gdańsk 1992; S. Trawkowski, *Stanisław ze Szczepanowa*, op.cit., s. 580–587; Gerard Labuda, *Wznowienie dyskursu w sprawie męczeństwa i świętości biskupa krakowskiego Stanisława*, „Nasza Przyszłość”, 2007, nr 108, s. 5–57; Leszek Wojciechowski, *Stanisław Biskup*, w: EK, t. 18, Lublin 2013, kol. 783–785. Por. też Janusz Kurtyka, *Sieciech*, w: PSB, t. 36, Warszawa–Kraków 1996, s. 496.

kowie kształcił się w tamtejszej szkole katedralnej pierworodny syn Władysława Hermana Zbigniew¹⁰⁵. Trudno sobie wyobrazić, by dwaj kuzyni nie spotykali się, tym bardziej że byli niemal rówieśnikami¹⁰⁶. Intrygujące, że zaraz po tragicznej śmierci Mieszka Zbigniew został odesłany do Saksonii, do klasztoru żeńskiego.

Kraków wrócił natomiast w bezpośrednie władanie Władysława Hermana, który podjął budowę nowej katedry na Wawelu (tzw. hermanowskiej). Rozebrano znaczną część katedry przedromańskiej, a uzyskany materiał wykorzystano do budowy fundamentów nowego, trójnawowego kościoła. Katedra miała być założeniem zamkniętym od wschodu i zachodu dwiema apsydami, z dwiema kryptami: większą, zachodnią (św. Leonarda), i mniejszą, o nieznanym wezwaniu, pod chórem wschodnim. Od zachodu katedrę zamykały dwie kwadratowe wieże, a przed nimi rozciągało się atrium¹⁰⁷. Główne wejście, jak wskazują wizerunki świątyni na pieczęciach kapituły, znajdowało się pośrodku ściany południowej¹⁰⁸.

W tym czasie majątek biskupa był już oddzielony od majątku kanoników, a wśród tych ostatnich nie było benedyktynów. Majątek kanonicki ufundowali poprzedni biskupi, ale też księżna Judyta, pierwsza żona księcia Władysława Hermana, matka Bolesława Krzywoustego (darowizna Chropów)¹⁰⁹. W 1101

roku książę Władysław Herman mianował biskupem krakowskim Czasława. Podczas jego krótkiego pontyfikatu sporządzony został pierwszy zachowany inwentarz skarbca katedralnego na Wawelu. Znajdowały się w nim: 84 zasłony ołtarzowe, 24 kapy, 27 ornatów, 18 kielichów (4 złote, a pozostałe srebrne), 8 krzyży (w tym 4 złote, a 4 srebrne), 6 dalmatyk, 13 tunik, 10 kandelabrow, dwa srebrne dzbany (urny), 6 kadzielnic i 3 mszały¹¹⁰.

Liczba obiektów sakralnych w Krakowie stale rosła. Przypuszcza się, że książę Władysław Herman ufundował kościół św. Idziego jako wyraz wdzięczności za narodziny syna (Bolesława Krzywoustego). Z kroniki Galla wiemy, że z Polski zostało wysłane poselstwo z darami do prowansalskiego opactwa St. Gilles (św. Idziego) z prośbą o modły w tej intencji¹¹¹. Pod gotyckim fundamentem istniejącej do dziś świątyni nie znaleziono jednak śladów budowli romańskiej. Z końcem XI wieku powstała natomiast na południowo-wschodnim skraju wzgórza wawelskiego kolejna rotunda z jedną apsydą. Jej mury fundamentowe zachowały się na całym obwodzie nawy i apsydy. Fundament, wbudowany do wnętrza apsydy, stanowił podbudowę ołtarza. W zachodniej części nawy odkryto fundamenty empory. Wokół rotundy rozciągał się cmentarz, a jednego z pochówków dokonano jeszcze w okresie budowy świątyni. W odległości około 2 m na zachód od tej świątyni znaleziono resztki masywnego, wolno stojącego filara o boku 2 m. Mogła to być korytarzowa przeziątka łącząca balkon empory w rotundzie z niezlokalizowanym dotąd budynkiem rezydencjonalnym. W południowo-zachodniej części wzgórza w tym samym czasie wzniesiono obiekt rekonstruowany jako rotunda bezabsydowa lub wieża o charakterze obronnym (zburzone w 1. połowie XIII w.). W początkach XII wieku w niewielkiej odległości od skłonu wzgórza wawelskiego ku podgrodziu powstała kwadratowa romańska wieża (stołp)¹¹². Podczas panowania Władysława Hermana mennica książęca

III (II), w: PSB, t. 16, Wrocław 1971, s. 423–424; Bolesław Przybyszewski, *Lambert III*, w: EK, t. 10, Lublin 2004, kol. 422.

¹⁰⁵ Galli *Anonymi Cronica*, op.cit., s. 68: „Igitur Zbigneus a Wladislauo duce de concubina progenitus, in Cracouiensi civitate adultus iam etate litteris datus fuit”. Anonim tzw. Gall: *Kronika polska*, op.cit., s. 64: „A więc Zbigniew zrodzony przez księcia Władysława z nałożnicy, w mieście Krakowie w dojrzałym już wieku oddany został na naukę”. Zakłada się, że w Krakowie przebywał w latach 1086–1089.

¹⁰⁶ Mieszko urodził się w 1069 r., natomiast Zbigniew między 1070 a 1073. K. Jasiński, *Rodowód pierwszych Piastów*, op.cit., s. 180, 182.

¹⁰⁷ T. Sajecki, *Próba odtworzenia*, op. cit., s. 20–21.

¹⁰⁸ Pierwsza katedra miała spłonąć po r. 1070, choć nie wiadomo kiedy. B. Przybyszewski, *Lambert III*, op.cit., kol. 422. Odosobniona pozostaje hipoteza Jerzego Pietrusińskiego (*Krakowska katedra romańska fundacji Bolesława II Szczodrego*, w: *Katedra krakowska w średniowieczu. Materiały sesji Oddziału Krakowskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki*. Kraków, kwiecień 1994, Kraków 1996, s. 83–90), że nowa katedra wawelska została wzniesiona z inicjatywy poprzednika Władysława Hermana, Bolesława Szczodrego.

¹⁰⁹ *Kalendarz krakowski*, ed. August Bielowski, MPH, t. 2, Lwów 1872, s. 940; *Katalogi biskupów krakowskich*, op.cit., s. 82–83; Stanisław Zachorowski, *Rozwój*

i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich, Kraków 1912, s. 43.

¹¹⁰ MPH, t. 1, op.cit., s. 376.

¹¹¹ Gall Anonim, op.cit., s. 56–58 (tłumaczenie: s. 54–56)

¹¹² Andrzej Kukliński, *Rotunda romańska i narożnik budowli czworokątnej (?) u stóp baszty Sandomierskiej na Wawelu*, „Acta Archaeologica Waweliana”, T. 2: 1998, s. 75–91; idem, *Najnowsze wyniki badań archeologicznych na południowym skraju wzgórza wawelskiego w Krakowie (rejon baszty Sandomierskiej)*, „Acta Archaeologica Waweliana”, T. 3, 2006, s. 59–84; T. Sajecki, *Próba odtworzenia*, op.cit., s. 21–23.

na dal działała w Krakowie, czego dowodzi rewers denara tego księcia z napisem CRACOV w otoku¹¹³.

W ciągu XI wieku centrum życia miejskiego znajdowało się na tzw. Okole, czyli podgrodziu położonym u stóp Wawelu¹¹⁴. Najstarszym obiektem sakralnym w tym rejonie był kościół św. Andrzeja ufundowany za biskupa krakowskiego Lamberta (1082–1101) przez palatyna Sieciecha. Przy kościele ukończonym w 1098 roku osadzeni zostali świeccy kanonicy. Ten rodowy kościół Toporów, rozbudowany w połowie XII wieku, przeszedł później w posiadanie benedyktynów sieciechowskich¹¹⁵. Poza Okolem osadnictwo w kierunku północnym sięgnęło w końcu XI wieku okolice późniejszego kościoła Mariackiego i kościółka św. Wojciecha¹¹⁶. Od schyłku XI wieku zasiedlony był także tzw. Gródek, ale przedlokacyjna warstwa kulturowa została tu zupełnie zniszczona, dlatego charakter osadnictwa w tym miejscu nie jest znany. Być może było więcej tego rodzaju miejsc¹¹⁷.

Po śmierci Władysława Hermana w 1102 roku Kraków stał się rezydencją jego młodszego syna – Bolesława III Krzywoustego. Z łaski księcia godność biskupią otrzymał Baldwin III, który przyjął sakrę w Rzymie z rąk papieża Paschalisa II. Od tego papieża uzyskał zgodę na zawarcie przez księcia małżeństwa z księżniczką ruską Zbysławą, z którą władca był zbyt blisko spokrewniony (w trzecim stopniu). Gdy w 1103 roku legat papieski Walon z Beauvais

odbywał w Polsce synod, biskup krakowski Baldwin wziął udział w jego obradach. Tradycyjnie przyjmuje się, że legat zalecił rozpowszechnienie w Polsce księgi prawa kanonicznego Iwona z Chartres – *Collectio trium partium*, a także reguły akwizgrańskiej dla kanoników¹¹⁸. Kodeks Iwona wraz ze wspomnianą regułą zachował się do dziś w Krakowie (rkps 84 Biblioteki Kapituły Krakowskiej)¹¹⁹. Podczas wojny domowej między synami Władysława Hermana: Zbigniewem i Bolesławem, biskup Baldwin starał się podejmować wysiłki medacyjne. Na jego prośbę Bolesław Krzywousty wydzielił starszemu bratu księstwo mazowieckie. Układ niestety nie przetrwał długo¹²⁰. Po wygnaniu Zbigniewa Kraków stał się najważniejszą siedzibą książęcą państwa polskiego, co potwierdza kronika Galla Anonima. Kiedy w 1109 roku cesarz Henryk V podjął wyprawę do Polski w celu restytucji wypędzonego Zbigniewa, zagroził Bolesławowi, że osiągnie go w krakowskiej stolicy (*in sede... Cracouiensi*)¹²¹. Planu tego nie udało się mu zrealizować.

Następcą biskupa Baldwina został Maur. Jego imię znajduje się wśród biskupów, którym zadedykował swą kronikę Gall Anonim¹²². W okresie pontyfikatu Maura (1109–1118) sporządzono w 1110 roku kolejny inwentarz skarbcza katedralnego¹²³. Obok szat i sprzętów liturgicznych – których liczba stale rosła – po raz pierwszy odnotowano w nim księgozbiór. W skarbcu katedry przechowywano 47 rękopisów kodeksów, liczba poszczególnych pozycji mogła jednak być większa. Spotykamy w nim książki szkolne – *Regulae grammaticae*, *Dialecti-*

¹¹³ Stanisław Suchodolski, *Lokalizacja najdawniejszych mennic polskich*, „Archeologia Polski”, 1962, nr 7, s. 317; idem, *Najdawniejsze mennice polskie*, w: *Civitates Principales*, op.cit., s. 13.

¹¹⁴ T. Sajecki, *Próba odtworzenia*, op.cit., s. 25–29.

¹¹⁵ Zofia Kozłowska-Budkowa, *Z dziejów kolegiaty św. Andrzeja w Krakowie*, „Studia Historyczne”, 1967, nr 10, s. 23–30; Aleksander Grygorowicz, *Kościół św. Andrzeja w Krakowie we wczesnym średniowieczu*, „Rocznik Krakowski”, T. 39: 1968, s. 5–37; Witold Dalbor, *Kościół św. Andrzeja w Krakowie – feudalne castellum*, w: *Prace polskich architektów na tle kierunków twórczych w architekturze i urbanistyce w latach 1945–1995*, red. Zbigniew Jan Białkiewicz, Andrzej Kadłuczka, Wiktor Zin, t. 3, Kraków 1995, s. 19; Bonawentura Maciej Pawlicki, *Ze studiów nad relikiami domniemanego palatium Sieciecha w Krakowie*, „Czasopismo Techniczne”, 2011, z. 23: „Architektura”, z. 7A, s. 179–225; Janusz Firlet, Paweł Kajfasz, *Badania zakrytych kościoła św. Andrzeja w Krakowie – kaplicy grobowej Tęczyńskich?*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, T. 30: 2012.

¹¹⁶ D.A. Sikorski, *Wczesnośredniowieczna architektura*, op.cit., s. 94.

¹¹⁷ J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*, op.cit., s. 140.

¹¹⁸ Józef Szymański, *Krakowski rękopis reguły akwizgrańskiej z roku około 1103*, „Studia Źródłoznawcze”, T. 11: 1966, s. 39–52.

¹¹⁹ Przemysław Nowak (*The Manuscripts of the Collectio Tripartita in Poland*, w: *Bishops, Texts and Use of Canon Law round 1100. Essays in Honour of Martin Brett*, Aldershot 2008, s. 91–110) i Mateusz Kosonowski (*Legacja Gwalona z Beauvais w Polsce w 1103 roku*, „Roczniki Historyczne”, T. 81: 2015, s. 57–85) sądzą, że misja Gwalona nie wiązała się z żadną reformą, a jedynie z uporządkowaniem kwestii obsady personalnej dwóch polskich biskupstw: poznańskiego i płockiego.

¹²⁰ Roman Grodecki, *Baldwin*, w: PSB, t. 1, Kraków 1935, s. 231–232; Czesław Deptuła, *Baldwin, bp krakowski*, w: EK, t. 1, Lublin 1985, kol. 1279.

¹²¹ Galli Anonymi Cronica, op.cit., s. 140; Anonim, tzw. Gall: *Kronika polska*, op.cit., s. 136.

¹²² Galli Anonymi Cronica, op.cit., s. 1; Anonim, tzw. Gall: *Kronika polska*, op.cit., s. 3.

¹²³ Ścisłej mówiąc, przepisano inwentarz z 1101 roku, dodając nowy – z 1110. Oba zachowały się w rękopisie biblioteki kapituły katedralnej (rkps 84).

ca, a także dzieła pisarzy antycznych – pogańskich i chrześcijańskich: Stacjusza, Salustiusza, Terencjusza i Persjusza, Owidiusza, Boecjusza, Aratora, czytanych jako lektury szkolne. Dowodzi to wysokiego poziomu nauczania łaciny w krakowskiej szkole katedralnej. Biblioteka katedry posiadała też słynną encyklopedię średniowieczną – *Etymologiae* Izydora z Sewilli, dzieła Grzegorza Wielkiego, księgi Pisma Świętego i inne księgi konieczne do sprawowania liturgii. Zagadkowo przedstawia się obecność aż dwóch zbiorów praw longobardzkich. Niewiele wiemy o walorach artystycznych tych dzieł, ale należy przypuszczać, że były wysokie. *Pontificale* biskupów krakowskich zachowane do dziś w Bibliotece Jagiellońskiej (rkps 2057) powstało w szkole kolońskiej i charakteryzuje się wysoką klasą artystyczną¹²⁴. Z innych pozycji inwentarzowych należy wymienić wspomniany już zbiór kazań z czasów karolińskich (*Praedicationes*; rkps 43 biblioteki kapituły katedralnej), a także *Benedykcjonal* z kręgu ratybońskiego. Księgozbiór był skrzętnie gromadzony w rezultacie kontaktów z Kościołem cesarstwa, a księgi sprowadzano z Bawarii, Nadrenii, z terenów dzisiejszej Belgii i Francji¹²⁵.

Książę Bolesław Krzywousty kontynuował budowę katedry wawelskiej. Według Jana Długosza „podwyższył jej mury, które były wtedy niskie i skromne, i dobudował do niej dwie wieże, wzniesione od fundamentów”¹²⁶. Biskup Maur w 1115 roku poświęcił dolny kościół pod wezwaniem św. Leonarda. Został zresztą pochowany pod jego posadzką (w 1118 r.). W grobie biskupa znaleziono w latach trzydziestych XX wieku pierścień (z wrytym imieniem właściciela), kielich i patenę, fragment pastorału, płytkę ołowianą z wrytym imieniem MAVRUS EPC (Maur biskup) i datą jego zgonu¹²⁷.

Po śmierci biskupa Maura książę Bolesław powierzył biskupstwo krakowskie niejakiemu Radostowi (zm. 1142). Biskup ten w 1124 roku przy-

mował w Krakowie Idziego, legata papieskiego, biskupa Tuskulum. Przeprowadzona wówczas rozbudowa organizacji diecezjalnej w Polsce nie naruszyła interesów biskupstwa krakowskiego. Legat wystawił dokument protekcyjny dla opactwa benedyktynów w Tyńcu, przyjmujący pod opiekę Stolicy Apostolskiej klasztor i jego posiadłości¹²⁸.

Na skutek nietrafnej polityki kościelnej Bolesława Krzywoustego, który popierał papieża Anakleta II przeciw Innocentemu II, ów drugi papież w 1133 roku włączył wszystkie biskupstwa polskie, w tym także krakowskie, w skład metropolii magdeburskiej. Dopiero, gdy w 1135 roku episkopat polski na synodzie w Pizie uznał Innocentego II, metropolia gnieźnieńska została odnowiona, a Kraków ponownie wszedł w jej skład¹²⁹. Nic wszakże nie wiadomo o tym, że biskup krakowski w jakikolwiek sposób uznał zwierzchność metropolity Magdeburga.

W 1. połowie XII wieku istniało już na północ od Okołu drugie podgórze pełniące funkcję miasta. W jednym ze źródeł niemieckich pochodzących z tego okresu wspomniane zostały *Cracovia urbs ecclesia et mercatus*¹³⁰, to jest Kraków miasto, kościół i targ, stanowiące uposażenie opactwa benedyktynskiego w Nienburgu nad Saalą¹³¹. Wszystko wskazuje na to, że w osadzie tej istniał już w tym czasie kościół (św. Wojciecha?, Świętej Trójcy?), a przed nim targ¹³². Czy dochody z tego „miasta”, kościoła i targu w całości płynęły do Nienburga, należy wątpić. Targ był ważnym elementem ustroju skarbowego państwa, źródłem dochodów księcia. Ponieważ polskiego prawa miejskiego w tym czasie jeszcze nie było, mieszkańcy tego drugiego podgrodzia byli „gośćmi” wyłączonymi z poddaństwa i objętymi prawem rycerskim¹³³. Co więcej, w dokumencie le-

¹²⁴ *Pontyfikał krakowski z XI wieku*, wyd. Zdzisław Ober-tyński, Lublin 1977.

¹²⁵ Adam Vetulani, *Krakowska biblioteka katedralna w świetle swego inwentarza z roku 1110*, „Slavia Antiqua”, T. 4: 1953/1954, s. 163–192; Marian Plezia, *Księgozbiór katedry krakowskiej wedle inwentarza z r. 1110*, w: *Silva rerum*, Kraków 1981, s. 16–29.

¹²⁶ „muros eius, qui tunc bassi et humiles erant, alcus erexit, et duas turres, a fundamento illas inicians, adiunxit”, *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. IV, op.cit., s. 304 (pod rokiem 1126).

¹²⁷ Jacek Urban, *Biskup krakowski Maur (1110–1118)*, „Studia Waweliana”, T. 2: 1993, s. 5–12; Józef Dobosz, *Biskup krakowski Maur*, w: *Scriptura custos memoriae*, Poznań 2001, s. 49–55.

¹²⁸ Zofia Kozłowska-Budkowa, *Radost*, w: PSB, t. 29, Wrocław 1986, s. 747; Ryszard Grzesik, *Radost*, w: SSS, t. 8, cz. 2 (*Suplement*), Wrocław 1996, s. 541; Tomasz Graff, *Radost*, w: EK, t. 16, Lublin 2012, kol. 1104–1105.

¹²⁹ Henryk Łowmiański, *Początki Polski: polityczne i społeczne procesy kształtowania się narodu do początku wieku XIV*, t. 6, cz. 1, Warszawa 1985, s. 337–343.

¹³⁰ *Quellen zur schlesischen Handelsgeschichte bis 1525*, Bd I/1, hrsg. von Marie Scholz-Babisch, Heinrich Wendt, Breslau 1940, nr 25.

¹³¹ J. Wyrozumski (*Cracovia mediaevalis*, op.cit. s. 138) dopuszczał możliwość uposażenia tego klasztoru na dochodach z Krakowa przez któregoś z książąt polskich: Władysława Hermana, Bolesława Krzywoustego lub Władysława Wygnańca.

¹³² T. Sajecki, *Rozplanowanie przestrzenne*, op.cit., s. 30–31.

¹³³ J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*, op.cit., s. 151–152.

gata Idziego z lat 1124–1126 autor wymienił wśród uposażenia klasztoru benedyktynów w Tyńcu dwie jatki mięsne w Krakowie¹³⁴. Z późniejszego źródła (1264) dowiadujemy się, że również kościół św. Michała na wzgórzu wawelskim posiadał od dawien dawna na tym terenie dwie jatki, trzy parcele i czynsze z karczem¹³⁵. Wszystko wskazuje więc na to, iż jeszcze w XII wieku nastąpił w tym miejscu podział gruntów na parcele budowlane¹³⁶. W 1125 roku miał miejsce pierwszy znany ze źródeł pożar miasta¹³⁷.

SIEDZIBA PRINCEPSA POLSKI

Na mocy ustawy sukcesyjnej Bolesława Krzywoustego Kraków stał się siedzibą wielkiego księcia (princepsa), najstarszego z rodu Piastów (seniora), czyli faktycznie stolicą państwa. W Krakowie osiadł najstarszy syn Bolesława, Władysław II (zwany potem Wygnańcem). Na zamku krakowskim zamieszkała jego rodzina: żona Agnieszka, córka księcia austriackiego Leopolda z rodu Babenbergów, i dzieci: Bolesław (Wysoki) i Mieszko (Płatonogi). Niewykluczone, że żona księcia ofiarowała katedrze krakowskiej szczególny dar – *Ewangeliarz emmeramski*, powstały przypuszczalnie w latach 1099–1106 lub 1106–1111 w skrypcorium klasztoru benedyktyńskiego św. Emmerama w Ratyzbonie. Bogato zdobiony inicjałami, zawiera przedstawienia cesarza Henryka IV z synami: królem niemieckim Henrykiem V i królem rzymskim Konradem, oraz całościowy wizerunek cesarza w majestacie. Zachowany do dziś jest dziełem sztuki romańskiej wysokiej klasy¹³⁸.

Po śmierci biskupa Radosta (zm. 19 stycznia 1142) Władysław przeniósł na biskupstwo krakowskie biskupa wrocławskiego Roberta, będącego dla niego zapewne osobą bliską i zaufaną. Była to pierwsza w Polsce translacja biskupa z diecezji do diecezji. Dnia 20 kwietnia 1142 roku Robert kon-

sekrował ukończoną katedrę „hermanowską”. Rok później został w niej pochowany¹³⁹. Po jego śmierci książę Władysław wyniósł na biskupstwo krakowskie Mateusza (zm. 1166)¹⁴⁰. Za realizację ustawy sukcesyjnej Bolesława Krzywoustego odpowiadał palatyn Piotr Włostowic. Z poduszczenia żony Władysława Agnieszki – rezydującej, jak wiemy, w Krakowie – doszło do jego porwania, okaleczenia i wygnania. Zaraz potem w kraju wybuchła wojna domowa między seniorem a jego młodszymi braćmi. Po klęsce seniora w bitwie pod Poznaniem w 1146 roku juniorzy wypędzili z grodu krakowskiego księżnę Agnieszkę i jej dzieci, a miasto zniszczyli¹⁴¹.

W konsekwencji Kraków został obsadzony przez załogę zwycięskich książąt juniorów. Biskup krakowski Mateusz nie poparł wygnanego seniora i ułożył sobie poprawnie stosunki z młodszymi Piastowiczami. Podobnie jak pozostali biskupi nie respektował klątwy nałożonej na juniorów przez legata papieskiego Gwidona w 1149 roku. W tym czasie zredagował list skierowany do Bernarda z Clairvaux, znanego cystersa i organizatora II wyprawy krzyżowej, w którym on i palatyn Piotr Włostowic zapraszali go do odwiedzenia Polski i zajęcia się nawróceniem prawosławnej Rusi¹⁴². Była to odpowiedź na apel Bernarda o podjęcie misji katolickich w tym kraju. Biskup Mateusz znał dobrze literaturę łacińską i średniowieczną. Przypisuje mu się autorstwo *Rocznika dawnego*, najstarszego zachowanego w oryginale rocznika polskiego (znanego wcześniej jako *Rocznik świętokrzyski dawny*). Mateusz miał go skompilować w latach 1120–1136, czyli jeszcze przed objęciem rządów biskupich. Świadczy to o jego zainteresowaniu genealogią książąt pia-

sienia do Krakowa, w: *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, Warszawa 1976, s. 313–322.

¹³⁴ *Kodeks dyplomatyczny klasztoru tyńskiego*, wyd. Wojciech Kętrzyński, Lwów 1875, nr 1, s. 1, nr 27, s. 54–56.

¹³⁵ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, wyd. Franciszek Piekosiński, t. 2, Kraków 1886, nr 471, s. 123.

¹³⁶ J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*, op.cit., s. 126.

¹³⁷ MPH, t. 2, op.cit., s. 797, 874; MPH, t. 3, Lwów 1878, s. 347; MPH, N.S., t. 10/2, Warszawa 1974, s. 46, 56, 87.

¹³⁸ Biblioteka Kapituły Krakowskiej, rkps 208. Wcześniej dar ten wiązano z Judytą Marią, drugą żoną Władysława Hermana. Por. Bronisława Malik-Gumińska, *Kodeks Emmeramski, zagadnienia czasu powstania, ikonografii i treści miniatur*, „Folia Historiae Artium”, T. 8: 1972, s. 5–42; Gerard Labuda, *Ewangeliarz Emmeramski – czas sporządzenia w Ratyzbonie, czas przenie-*

¹³⁹ Krzysztof Ożóg, *Robert*, w: PSB, t. 31, Wrocław 1988–1989, s. 327–328; Tomasz Jurek, *Zagadka biskupa wrocławskiego Roberta*, „Sobótka”, 1990, nr 45, s. 1–11; idem, *Robert*, w: SSS, t. 8, cz. 2 (Suplement), Wrocław 1996, s. 549; Kazimierz Dola, *Robert*, w: EK, t. 17, Lublin 2012, kol. 138.

¹⁴⁰ Zofia Kozłowska-Budkowa, *Mateusz*, w: PSB, t. 20, Wrocław 1975, s. 194–195; Andrzej Wędzki, *Mateusz*, w: SSS, t. 3, Poznań 1967, s. 184; Tomasz Nowicki, *Mateusz Cholewa*, w: EK, t. 12, Lublin 2008, kol. 205–206.

¹⁴¹ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum*, op.cit., s. 129; *Mistrza Wincentego Kronika Polska*, op.cit., s. 170.

¹⁴² Marian Plezia, *List biskupa Mateusza do świętego Bernarda*, w: *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1960, s. 123–140.

stowskich, działalnością św. Wojciecha i wojnami, zwłaszcza pomorskimi¹⁴³. Postać Mateusza wprowadził na karty swej kroniki mistrz Wincenty zwany Kadłubkiem, kolejny polski kronikarz. W trzech pierwszych księgach biskup krakowski prowadzi dialog z arcybiskupem gnieźnieńskim Janem (Jani-kiem). Opowiada dzieje Polski i zadaje swemu rozmówcy pytania, na które ten obszernie odpowiada. Według kronikarza biskup był więc ekspertem w zakresie historii. Pod koniec życia Mateusza pojawiło się imię pierwszego znanego mistrza szkoły katedralnej na Wawelu – magistra Amiliusa¹⁴⁴.

W tym czasie zespół osadniczy krakowski musiał się już znacznie rozwinąć, skoro w Księdze Rogera, zbiorowym dziele geograficznym z lat 1138–1154 powstałym na dworze króla Sycylii, Kraków został wspomniany jako miasto ludzi uczonych, ludne, piękne i wielkie, „o wielu domach i mieszkańcach, targach, winnicach i ogrodach”¹⁴⁵. W okresie pontyfikatu Mateusza wzrosła ilość budowli sakralnych. W pobliżu miasta powstał kościół św. Mikołaja należący do majątku klasztoru benedyktynów, usytuowany na drodze prowadzącej z Krakowa do Mogiły i Sandomierza¹⁴⁶.

Znacznie rozwinął się też zespół osadniczy skupiony wokół kościoła św. Salwatora na Zwierzyńcu. W 2. ćwierci XII wieku wzniesiono tam trójnawowy kościół bazylikowy w stylu romańskim, który biskup konsekrował w 1148 roku¹⁴⁷. W pobliżu tego kościoła powstał klasztor norbertanek, ufundowany przez księcia Jakś z domu Gryfitów. Fundację zatwierdził i obdarzył immunitetem książę Bolesław Kędzierzawy w 1162 roku. Kościół klasztorny otrzymał wezwanie św. Augustyna. Do uposażenia klasztoru należała wieś Zwierzyniec i dwie karczmy¹⁴⁸.

Rozwijał się też zespół osadniczy na Krzemionkach Podgórskich wokół kościoła św. Benedykta, który został przebudowany w XII wieku w stylu romańskim¹⁴⁹. Osadnictwo pojawiło się także w XII wieku w centrum jakiejś osady, w której wzniesiono kościół św. Jana w stylu romańskim na rzucie prostokąta, z półkolistą apsydą, z wejściem od strony zachodniej. W elewacji południowej miał on dwa wąskie otwory okienne. W apsydzie zaś znajdowało się okno umieszczone na osi kościoła. Budowla stała na brukowanym placu kościelnym. Z tego okresu zachowały się tylko fragmenty muru znajdujące się dzisiaj poniżej poziomu ulicy oraz zarys murów apsydy, część murów łuku tęczowego i nawy kościoła pod obecnym prezbiterium. Tradycja przypisuje fundację kościoła Piotrowi Włostowicowi¹⁵⁰. Kościół św. Michała Na Skałce w okresie rozbiecia dzielnicowego był zbudowany na planie rotundy¹⁵¹.

Nie wiemy, czy kolejny wielki książę, Bolesław Kędzierzawy, dłużej rezydował w Krakowie. W wypadku Mieszka III Starego, który objął rządy wielkoksiążęce w 1173 roku, posiadanie grodu stało się ważniejsze niż starszeństwo wieku, czyli seniorat w łonie dynastii. Jednak rządy princepsa były prawdopodobnie wykonywane przez przybyłych z Wielkopolski urzędników. Miały one charakteryzować się surowymi karami za naruszanie praw książęcych, częstymi wymianami pieniądza, bezwzględnością systemu fiskalnego. W 2. połowie XII wieku w Krakowie mieszkali Żydzi, którzy zapewne mieli swą własną gminę wyznaniową. Wiemy o tym, bo sędziowie Mieszka Starego mieli surowo karać uczniów za pobicie Żyda, a sprawy tego rodzaju traktowano jak świętokradztwo, obrazę majestatu władcy¹⁵².

¹⁴³ Biblioteka Narodowa w Warszawie, rkps 3312 II. Janusz Bieniak, *Autor „Rocznika dawnego”*, w: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Warszawa 1991, s. 427–442.

¹⁴⁴ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej*, wyd. Franciszek Piekosiński, Kraków 1874, t. 1, nr 1, s. 2.

¹⁴⁵ Tadeusz Lewicki, *Polska i kraje sąsiednie w świetle „Księgi Rogera” geografii arabskiego z XII w. al-Idrisiego*, wyd. Tadeusz Lewicki, Kraków 1945, s. 137–138, 142–144.

¹⁴⁶ Wzmiankowany po raz pierwszy w bulli Grzegorza IX z 1229 roku zatwierdzającej posiadłość klasztoru w Tyńcu, *Kodeks dyplomatyczny klasztoru tyńskiego*, op.cit., nr 11b, s. 24.

¹⁴⁷ *Najdawniejsze roczniki krakowskie*, op.cit., s. 59.

¹⁴⁸ Teresa Radwańska, *Kościół Salwatora na Zwierzyńcu w Krakowie w świetle badań archeologicznych*, „Materiały Archeologiczne”, T. 22: 1984, s. 15–40; eadem, *Krakowski kościół najśw. Salwatora po badaniach*

archeologicznych w latach osiemdziesiątych, „Materiały Archeologiczne”, T. 27: 1993, z. 1, s. 5–96; Zbigniew Pianowski, *Kilka uwag o kościele Najświętszego Salwatora w Krakowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1986, t. 31, z. 3–4, s. 357–363; Jerzy Rajman, *Kościół św. Salwatora na Zwierzyńcu w wiekach średnich*, Kraków 1993; Jerzy Sikora, *Działalność fundacyjna Kazimierza Sprawiedliwego w świetle nowych badań*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica”, T. 24: 2004, s. 148–152.

¹⁴⁹ D.A. Sikorski, *Wczesnośredniowieczna architektura*, op.cit., s. 88.

¹⁵⁰ W. Zin, W. Grabski, *Wczesnośredniowieczne budowle Krakowa w świetle ostatnich badań*, op.cit., s. 33–73.

¹⁵¹ Maria Krasnowolska, Irena Kmiotowicz-Drathowa, *Krakowska Skałka: topografia i zabudowa*, „Studia Claromontana”, T. 17: 1997, s. 201–274.

¹⁵² *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum*, op.cit., s. 133; *Mistrza Wincentego Kronika Polska*, op.cit., s. 181.

W Krakowie ukształtowała się tymczasem miejscowa elita, która przeciwstawiła się rządowi Mieszka Starego. Odsunięta od władzy przez tego księcia, poparła przeciw niemu Kazimierza Sprawiedliwego, najmłodszego syna Bolesława Krzywoustego. Panom krakowskim, na których czele stał biskup krakowski Gedko (1166–1185), udało się obalić Mieszka i powołać do władzy w Krakowie Kazimierza (1177). Usunięcie Mieszka oznaczało naruszenie senioratu, ale nie pryncypatu. Kazimierz aspirował bowiem do władzy wielkoksiążęcej i faktycznie ją wykonywał. O jej uznawaniu świadczą uchwały zjazdu łączyckiego z 1180 roku, w którym uczestniczyli wszyscy biskupi polscy, na czele z metropolitą, i inni władcy dzielnicowi.

Biskup krakowski Gedko zerwał z dotychczasową polityką episkopatu polskiego, polegającą na współpracy z episkopatem cesarstwa. Opowiedział się za wprowadzeniem reform gregoriańskich w Kościele polskim, bez względu na stanowisko arcybiskupa gnieźnieńskiego. Po zjeździe łączyckim zwrócił się do papieża Aleksandra III z prośbą o zatwierdzenie zawartych tam postanowień. Wymowne jest, że bulla papieska została zaadresowana do księcia Kazimierza, ale znalazła się w posiadaniu kapituły krakowskiej. Episkopat otrzymał w niej obietnicę ograniczenia nadużyć, jakich dopuszczali się urzędnicy książęcy i możni w dobrach kościelnych. W 1184 roku biskup Gedko sprowadził z Bolonii relikwie św. Floriana, męczennika ze schyłku starożytności, które umieścił w ołtarzu wzniesionym na środku katedry. Translacja odbyła się za zgodą papieża Lucjusza III, a relikwie przywiózł do Krakowa Idzi, biskup Modeny. Sprawę popierał książę Kazimierz Sprawiedliwy, który miał szczególnie czcić tego świętego. Rok później rozpoczęła się budowa kościoła ku czci św. Floriana na położonym poza Krakowem Kleparzu. Książę Kazimierz Sprawiedliwy uposażył go wsiami i dziesięcinami książęcymi, które biskup uzupełnił własnymi dziesięcinami. Kościół przekształcił się w XIII wieku w kolegiatę z czterema prałaturami, czterema kanonikami i ośmioma wikariatami. Fundacja kolegiaty doprowadziła do rozwoju gospodarczego tej położonej w okolicach Krakowa osady¹⁵³. Za pontyfikatu Gedki do diecezji krakowskiej przybyli cystersi i założyli pierwszy klasztor w Jędrzejowie. Mistrz Wincenty nazwał tego hierarchę „świętobliwym biskupem

Krakowian, [...] którego imię należałoby złotym wyrycić rylcem”¹⁵⁴. Biskup zmarł w 1185 roku.

Zastąpił go Pełka (Fulko), dziekan kapituły krakowskiej, bliski współpracownik księcia Kazimierza Sprawiedliwego. Osobiście udał się on do papieża Urbana III, by otrzymać z jego rąk sakrę biskupią. Przy okazji konsekracji w Weronie biskupstwo krakowskie otrzymało w 1186 roku papieską bullę protekcyjną. Biskup krakowski uzyskał pierwsze miejsce w episkopacie po arcybiskupie gnieźnieńskim, prawo konsekrowania metropolity, wyłączne uprawnienie do erygowania nowych kościołów w diecezji, a także do występowania przeciw wszystkim naruszającym jego prawa ekonomiczne¹⁵⁵. Pełka był zwolennikiem reform gregoriańskich w Kościele polskim. Podjął też próbę założenia pierwszego szpitala – przytułku dla biednych i chorych¹⁵⁶.

Ukształtowana przy Kazimierzu elita czuła się dysponentem tronu wielkoksiążęcego. Obok biskupa krakowskiego przewodził jej palatyn krakowski, a wkrótce także kasztelan, który zarządzał grodem wawelskim. Wzrosła też ranga innych miejscowych dostojników, co znalazło odbicie w rozwoju aglomeracji krakowskiej na Okole. Oligarchia krakowska doprowadziła nawet do krótkiego odsunięcia od władzy Kazimierza Sprawiedliwego w 1191 roku i wprowadzenia na tron krakowski Mieszka Starego. Książę zdołał wprowadzić powrót do władzy, ale oligarchii nie udało mu się złamać¹⁵⁷.

Po śmierci Kazimierza w 1194 roku w Krakowie powołano rządy regencyjne w imieniu nieletnich synów zmarłego: Leszka (Białego) i Konrada (Mazowieckiego). Obok Heleny, wdowy po księciu, sprawowali je: Pełka, biskup krakowski, i Mikołaj Gryfita, palatyn. Grupie tej szło o zmianę charakteru stolicy krakowskiej z senioralnej na dziedziczną, a w gruncie rzeczy elekcyjną w linii Kazimierza. Helena, niezadowolona z rządów regentów, weszła za ich plecami w porozumienie z seniorem dynastii Mieszkim Starym (1198). Jednak wtedy także nie

¹⁵³ Roman Grodecki, *Gedko*, w: PSB, t. 7, Kraków 1958, s. 366–367; Janusz Bazydło, *Gedko*, w: EK, t. 5, Lublin 1989, kol. 926.

¹⁵⁴ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum*, op.cit., s. 134; *Mistrza Wincentego Kronika Polska*, op.cit., s. 183.

¹⁵⁵ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej*, op.cit., nr 3.

¹⁵⁶ Józef Mitkowski, Stanisław Trawkowski, *Pełka*, w: PSB, t. 25, Wrocław 1980, s. 571–574; Ryszard Skrzyniarz, *Pełka, Fulko*, w: EK, t. 15, Lublin 2011, kol. 254–255.

¹⁵⁷ J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*, op.cit., s. 114.

udało mu się złamać oligarchii. Jeszcze kilka razy obejmował i tracił władzę w Krakowie¹⁵⁸.

W 1202 roku, po śmierci Mieszka Starego, panowie krakowscy zgodzili się na objęcie władzy przez syna Kazimierza Sprawiedliwego Leszka, ale postawili mu warunki. Zażądali oddalenia Goworka, palatyna jego dworu w Sandomierzu. Ponieważ Leszek warunek odrzucił, miejscowa oligarchia zaprosiła do Krakowa syna Mieszka Starego, Władysława Laskonogiego. Nie utrzymał się on jednak długo na tronie krakowskim, a jego miejsce zajął Leszek, książę sandomierski (1206)¹⁵⁹. Ponieważ w tym czasie zmarł palatyn krakowski Mikołaj, wydawało się, że jego miejsce zajmie Goworek. Jednakże tak się nie stało. Został on kasztelanem, a nie palatynem. Od tego czasu w hierarchii urzędniczej w Krakowie kasztelaństwo wysunęło się przed palatynat. Na mocy bulli papieża Innocentego III Leszek Biały uzyskał w 1207 roku potwierdzenie swych rządów w Krakowie i przyjęcie pod protektorat papieski¹⁶⁰. Odwdzięczając się niejako za tę łaskę, zrezygnował z inwestytury świeckiej i zgodził się na kanoniczny wybór biskupa krakowskiego. Tak zakończył się okres mianowania biskupów przez książąt. Po raz pierwszy w historii wybrała biskupa kapituła krakowska. Został nim w 1208 roku elekt mniejszości, popierany przez księcia i arcybiskupa gnieźnieńskiego Henryka Kietlicza, prepozyt kolegiaty sandomierskiej – mistrz Wincenty zwany Kadłubkiem, wielokrotnie tu wspominany kronikarz¹⁶¹.

Mistrz Wincenty to jedna z najwybitniejszych postaci kultury Krakowa przełomu XII i XIII wieku. Po studiach zagranicznych w Paryżu i Bolonii, bądź w obu tych miastach, osiadł w diecezji krakowskiej i związał się z dworem księcia Kazimierza Sprawiedliwego. Z jego zachęty ok. 1190 roku podjął się opracowania kroniki dziejów polskich, która miała uzasadnić legalność panowania księcia w Krakowie. Kontynuował swą pracę jeszcze w 1205 roku. Zasadniczy tekst został jednak doprowadzony tylko do roku 1202, czyli do objęcia rządów w Krakowie przez księcia Władysława Laskonogiego. Kronika została napisana wykwinną, bardzo trudną łaciną,

która jednak wystawia dobre świadectwo kulturze jej autora. Po raz pierwszy dzieje Polaków (Lechitów) zostały włączone w dzieje powszechne, poczynając od starożytności do objęcia władzy przez Piastów. Znalazł się tam cykl legend i podań małopolskich – opowieść o „założycielu” Krakowa księciu Grakchu, o jego córce Wandzie, walce ze smokiem itd. Na plan pierwszy autor wysunął dzieje narodu polskiego. Ustanowienie praw i wzniesienie grodu w Krakowie miało poprzedzić powstanie państwa. Według mistrza Wincentego to Kraków, a zwłaszcza ziemia krakowska były kolebką państwowości polskiej¹⁶².

W *Kronice* tej spotykamy zupełnie inną relację na temat konfliktu między królem Bolesławem Szczodrym a biskupem krakowskim Stanisławem. Mistrz Wincenty podał, że biskup Stanisław stanął w obronie niewiernych żon rycerzy walczących podczas wyprawy kijowskiej, które król rozkazał okrutnie ukarać, choć ich mężowie im przebaczyli. Po odmówieniu króla jako wielkiego okrutnika tak przedstawił finał wypadków krakowskich z 1079 roku: „Gdy przeświety biskup krakowian Stanisław nie mógł odwieść go [króla Bolesława] od tego okrucieństwa, najpierw grozi mu zagładą królestwa, wreszcie wyciągnął ku niemu miecz kławy. Atoli on, jak był zwrócony w stronę nieprawości, w dzikie popadł szaleństwo [...]. Rozkazał więc przy ołtarzu, w infule, nie okazując uszanowania ani dla stanu, ani dla miejsca, ani dla chwili – porwać biskupa! Ilekróć okrutni służalcy próbują rzucić się na niego, tylekróć skruszeni, tylekróć na ziemię powaleni, łagodnieją. Wszak tyran, łącząc ich z wielkim oburzeniem, sam podnosi świętokradzkie ręce [...]. Świętego bezbożnik, miłosiernego zbrodniarz, biskupa niewinnego najokrutniejszy świętokradca rozszarpuje, poszczególne członki na najdrobniejsze części rozsiekuje, jak gdyby miały ponieść karę poszczególne części członków”¹⁶³. Kult zabitego biskupa Stanisława mógł się rozwijać w Krakowie pod wrażeniem kanonizacji (1173) arcybiskupa Canterbury Tomasza Becketa, zamordowanego w 1170 roku z poduszczenia króla Anglii Henryka II. W Małopolsce doceniono wagę tego faktu i dostrzeżono analogię do własnej historii¹⁶⁴. Czy inspiracja do tego typu interpretacji przeszłości wyszła z dworu Kazimierza Sprawiedliwego, czy też biskupów: Mateusza, Gedki czy Pełki,

¹⁵⁸ Stanisław Smolka, *Mieszko Stary i jego wiek*, Warszawa 1959.

¹⁵⁹ Maciej Przybył, *Władysław Laskonogi*, Poznań 1998, s. 44–70.

¹⁶⁰ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, wyd. Franciszek Piekosiński, Kraków 1876, t. 1, nr 5, s. 11–12.

¹⁶¹ Por. *Mistrz Wincenty Kadłubek. Człowiek i dzieło, pośmiertny kult i legenda. Materiały z sesji naukowej – Kraków, 10 marca 2000*, red. Krzysztof Prokop, Kraków 2001.

¹⁶² *Mistrza Wincentego Kronika Polska*, op.cit., s. 77–82.

¹⁶³ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum*, op.cit., s. 56–57; *Mistrza Wincentego Kronika Polska*, op.cit., s. 117.

¹⁶⁴ Danuta Borawska, *Z dziejów jednej legendy. W sprawie genezy kultu św. Stanisława*, Warszawa 1950.

jest sprawą otwartą. Kazimierz był potomkiem Władysława Hermana, który wstąpił na tron po wygnaniu z Polski króla Bolesława. Wersja mistrza Wincentego usprawiedliwiała zamach stanu i legitymizowała panowanie bocznej gałęzi rodu piastowskiego.

Uważa się, że mistrz Wincenty jako biskup krakowski był typem intelektualisty, człowiekiem skromnym i pobożnym. W swej tytulaturze biskupiej używał zazwyczaj formuł typu *humilis minister Cracoviensis ecclesiae* („pokorny sługa kościoła krakowskiego”) lub *minister indignus Cracoviensis ecclesiae* („sługa niegodny kościoła krakowskiego”) ¹⁶⁵. Dochód z dziewiętnastu wsi przeznaczył na utrzymywanie wieczystego światła w katedrze wawelskiej przed Najświętszym Sakramentem. W niewielkim stopniu interesowała go natomiast działalność administracyjna. Nie był hojnym fundatorem czy opiekunem nowych fundacji. Jan Długosz wyrzucał mu nawet, że po śmierci biskupa Pełki nie kontynuował dalszej budowy szpitala w Krakowie ¹⁶⁶. Premonstratensi mieli mu za złe, że w stosunku do nich „nie miał miłości, jaką mieć powinien” ¹⁶⁷. Z innych źródeł wiemy, że biskup faworyzował cystersów ¹⁶⁸. W zakresie politycznym Wincenty był przeciwnikiem księcia Władysława Laskonogiego i bliskim współpracownikiem Leszka Białego. W 1215 roku wziął udział w obradach IV soboru powszechnego na Lateranie, zwołanego z inicjatywy papieża Innocentego III. Rok później konsekrował kolegiatę św. Floriana na Kleparzu ¹⁶⁹. W 1218 roku zrezygnował z biskupstwa krakowskiego i przeniósł się do klasztoru cystersów w Jędrzejowie (zm. 1223) ¹⁷⁰.

¹⁶⁵ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej*, op.cit., nr 9; Jadwiga Stabińska, *Mistrz Wincenty*, Kraków 1973, s. 51; Brygida Kürbis (*Wstęp do: Mistrza Wincentego Kronika Polska*, op.cit., s. 27) uważała, że tytulatura tego rodzaju mogła wynikać także z „bogactwa środków retorycznych, którymi posługiwał się autor. Jest to tzw. *captatio benevolentiae*”.

¹⁶⁶ *Ioannis Dlugossii [...] Opera omnia*, t. 9: *Liber benedictorum dioecesis Cracoviensis*, t. 3, wyd. Aleksander Przezdziecki, Kraków 1864, s. 38.

¹⁶⁷ Była to opinia Gerwazego, opata Prémontré i generała norbertanów z czerwca 1218 r. Stanisław Kutrzeba, *List generała Premonstratensów do Iwona Odrowąża z r. 1218*, „Kwartalnik Historyczny”, 1902, nr 16, s. 587.

¹⁶⁸ B. Kürbis (*Wstęp do: Mistrza Wincentego Kronika Polska*, op.cit., s. 33) przypuszczała, że to właśnie mogło leżeć u podstaw owej mało pochlebnej opinii generała premonstratensów.

¹⁶⁹ *Najdawniejsze roczniki krakowskie*, op.cit., s. 65; *Rocznik Krasińskich*, MPH, t. 3, op.cit., s. 131–132.

¹⁷⁰ B. Kürbis, *Wstęp do: Mistrza Wincentego Kronika Polska*, s. 27–37; Bolesław Przybyszewski, *Rządy*

W 1218 roku kapituła krakowska wybrała na jego miejsce Iwona Odrowąża (1218–1229), kanclerza księcia Leszka Białego. Za jego pontyfikatu podjęto starania o podniesienie Krakowa do rzędu metropolii i wznowienie rzekomego arcybiskupstwa krakowskiego, sporządzając w tym celu fałszywą bullę papieża Benedykta IX z 1046 roku. Kapituła katedralna stała się wtedy ważnym organem zarządu diecezją. Po śmierci biskupa wybierała spośród siebie sprawującego w okresie wakatu władzę wikariusza, a następnie nowego hierarchę. Bez zgody kapituły biskup nie mógł podjąć żadnej ważniejszej decyzji. Nie wolno mu było na przykład zbyć żadnego składnika majątku biskupiego. Osobne dobra kapitulne zostały podzielone na prebendy poszczególnych prałatów i kanoników. Niepodzielny majątek (dobra prestymonialne) służył natomiast tym członkom kapituły, którzy rezydowali przy katedrze. Pod koniec XII wieku każdy kanonik i prałat posiadał swego wikariusza dla zastępstwa w oficjum liturgicznym. Z czasem wikariusze ci stworzyli osobne kolegium katedralne ¹⁷¹.

W hierarchii kościelnej Kraków zdobył przewagę nad Gnieznem, choć formalnie było ono siedzibą metropolity. Biskup krakowski Iwo Odrowąż (1218–1229) odrzucił propozycję przejścia do metropolii gnieźnieńskiej. Biskup ten miał pobierać nauki w Paryżu. Był fundatorem nowych klasztorów, a prócz tego zbudował wiele kościołów parafialnych. Zmarł w czasie pobytu we Włoszech, w Borgo koło Modeny ¹⁷². Jego biblioteka trafiła do księgozbioru katedralnego. Obejmowała 32 tomy zawierające 41 tytułów. Obok Pisma Świętego z komentarzami, kazaniami i żywotami świętych, znajdowały się tam: zbiór listów Iwona z Chartres, pisma Orozjusza (V wiek), kodeksy prawa kanonicznego (Dekret Gracjana), pisma Izydora z Sewilli i św. Augustyna, a nawet *Chronica Polonorum* ¹⁷³.

Na początku XIII wieku Kraków nadal zachowywał charakter stołeczny. Gdy w 1210 roku książę Henryk Brodaty podjął u papieża Innocentego III próbę restytucji senioratu, starał się przede wszystkim o *principalem civitatem Cracovie* – naczelne

Wincentego Kadłubka w diecezji krakowskiej, w: *Mistrz Wincenty Kadłubek*, op.cit. s. 49–55.

¹⁷¹ Stanisław Zachorowski, *Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich*, Kraków 1912.

¹⁷² Roman Grodecki, *Iwo Odrowąż*, w: PSB, t. 10, Wrocław 1962–1964, s. 187–192; Czesław Deptuła, *Iwon Odrowąż*, w: EK, t. 7, Lublin 1997, kol. 579–580.

¹⁷³ Zofia Kozłowska-Budkowa, *Księgozbiór polskiego uczonego z XII–XIII wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, T. 1: 1957, s. 109–118.

miasto Kraków¹⁷⁴. Rezultatem tych wysiłków były krótkie rządy w Krakowie w 1211 roku najstarszego Piasta w rodzie, księcia opolsko-raciborskiego Mieszka Płatoniego, który zmarł tu w dniu 16 maja¹⁷⁵. Ostatecznie na tronie krakowskim utrzymał się Leszek Biały, z młodszej generacji książąt piastowskich. Inni książęta piastowscy nie przyznawali mu już tytułu wielkiego księcia. Jedynym elementem, który pozostał z dawnego systemu, było prawo Krakowa do zwierzchności nad Pomorzem Gdańskim. Leszek Biały dwukrotnie próbował je egzekwować, co przypłacił życiem w 1227 roku¹⁷⁶.

W okresie panowania Leszka Białego i pontyfikatu Iwona Odrowąża znacznie przyspieszyły procesy urbanizacyjne w krakowskim zespole osadniczym¹⁷⁷. Na Okole, w okresie silnych wpływów możnowładczych, obok kościoła św. Andrzeja powstał romański kościół św. Marii Magdaleny fundacji rycerskiej (Leliwitów)¹⁷⁸. Mniej więcej w tym czasie powstał kościół św. Marcina z fundacji możnego rodu Gryfitów i Ostojów¹⁷⁹. W północnej części Okołu znajdował się kościół lub kapliczka św. Piotra, która powstała w bliżej nieznanym czasie¹⁸⁰. Na Skalce, nieopodal kościoła św. Michała, w 1. połowie XIII wieku wzniesiono kościół św. Jakuba. Była to fundacja rycerska (rodu Strzemieńczyków). W pobliżu mógł już funkcjonować kościół św. Wawrzyńca, który był parafią dla wsi Bawół (późniejszego Kazimierza). Wieś została nadana klasztorowi bożogrobców w Miechowie w latach 1163–1198 przez jakiegoś Andrzeja, brata Macieja¹⁸¹.

Na północ od Okołu rozciągał się zespół osadniczy nazwany na początku XIII wieku miastem (*civi-*

tas). Mógł być kontynuacją wspomnianej już w XII wieku osady miejskiej (*urbs*), mającej kościół i targ. Przypuszcza się, że najstarsza parafia miejska – kościół Świętej Trójcy – została ustanowiona przez biskupa Iwona Odrowąża po 1218 roku. Jan Długosz nazwał ten kościół *matrix et origo parochiarum* – matką i początkiem parafii w Krakowie¹⁸². Jednakże w 1222 roku biskup Iwo Odrowąż przekazał go dominikanom. Kościół dominikański Świętej Trójcy został konsekrowany jako klasztor 12 marca 1223 roku. Zakonnicy obok kościoła wzniesli drewniane dormitorium, czyli pomieszczenie sypialne (spalone już w 1225 r.), kryptę pod prezbiterium i kapitułarz (w latach trzydziestych XIII w.)¹⁸³. Do zespołu wczesnomiejskiego należał także kościół pod wezwaniem Wszystkich Świętych, fundacji rycerskiej lub możnowładczej, wzniesiony w 1. połowie XIII wieku, który ok. 1227 roku stał się parafią dla południowej części aglomeracji krakowskiej¹⁸⁴.

Kolejny zespół miejski zaczął się kształtować na początku XIII wieku wokół takich obiektów sakralnych jak: kościół Najświętszej Marii Panny, św. Wojciecha, św. Jana i św. Szczepana. Budowa kościoła NMP rozpoczęła się w latach dwudziestych XIII wieku. Kościół powstał prawdopodobnie z inicjatywy biskupa Iwona Odrowąża, który go zapewne konsekrował. Jakies jego partie istniały w roku 1224¹⁸⁵. Pierwotny kościół NMP był budowlą romań-

¹⁸² Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae, lib. V–VI, Warszawa 1973, s. 235.

¹⁸³ Zofia Kozłowska-Budkowa, *Założenie klasztoru oo. Dominikanów w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, T. 20: 1926, s. 1–19; Marcin Szyma, *Kościół i klasztor dominikanów w Krakowie. Architektura zespołu klasztorowego do lat dwudziestych XIV wieku*, Ars Vetus et Nova, t. 15, red. Wojciech Bałus, Kraków 2004, s. 196–206; Anna Bojęś-Białasik, Dariusz Niemiec, *Kościół i klasztor Dominikanów w Krakowie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 2010–2012*, w: *Sztuka w kręgu krakowskich dominikanów*, red. Anna Markiewicz, Marcin Szyma, Marek Walczak, Kraków 2013, s. 289–303, 306–307; por. ibidem: A. Bojęś-Białasik, D. Niemiec, *Ekskurs – w sprawie początków gminy miejskiej w Krakowie i najstarszej krakowskiej parafii*, s. 308–313.

¹⁸⁴ Katarzyna Walczak, *Klejnot miasta zaginiony. Zarys dziejów krakowskiego kościoła Wszystkich Świętych do końca XVI wieku*, „Folia Historica Cracoviensia”, T. 19: 2013, s. 133–158.

¹⁸⁵ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej*, op.cit., nr 13, 14. W źródle pojawił się „Stephanus parrochianus sancte Marie de Cracovia”. J. Wyrzutek (Kraków do schyłku wieków średnich, op.cit., s. 120, 126) nie wypowiada się jasno, kim był ów „parrochianus”. J. Rajman (*Gmina miasta lokacyjnego*, op.cit., s. 62) uważa go za

¹⁷⁴ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, op.cit., t. 1, nr 6, s. 12.

¹⁷⁵ Norbert Mika, *Mieszko. Książę raciborski i pan Krakowa (ok. 1142–1211)*, Kraków 2013.

¹⁷⁶ Gerard Labuda, *Śmierć Leszka Białego (1227)*, „Roczniki Historyczne”, T. 51: 1995, s. 7–35.

¹⁷⁷ Bogusław Krasnowolski, *Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu. Problematyka rozwiązań urbanistycznych*, w: Kraków. Nowe studia, op.cit., s. 355–426.

¹⁷⁸ Elżbieta Piwowarczyk, *Romańskie kościoły przedlokacyjnego Okołu – wczesnośredniowieczne fundacje możnych w Krakowie*, „Krakowskie Studia Małopolskie”, 2002, nr 6, s. 105–114; T. Sajecki, *Próba odtworzenia*, op.cit., s. 29.

¹⁷⁹ Kazimierz Radwański, *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975, s. 98–100.

¹⁸⁰ Ibidem, s. 108–109.

¹⁸¹ Tomasz Węclawowicz, *Topographia sacra romańskiego Krakowa*, w: *Kraków romański. Materiały sesji naukowej odbytej 13 kwietnia 2013 roku*, Kraków 2014, s. 45–53.

ską, trójnawową, o dwu wieżach w części frontowej. Na tę świątynię w latach 1222–1227 przeniesione zostały prawa parafialne¹⁸⁶. Jakaś osada musiała istnieć wokół kościoła św. Szczepana, wzniesionego na początku XIII wieku. Przy tym budynku kościelnym znajdował się cmentarz¹⁸⁷. W połowie XIII wieku, a dokładnie w roku 1244, istniał też kościół Świętego Krzyża¹⁸⁸.

Znaczna część budowli sakralnych Krakowa i okolic powstała w rezultacie fundacji możnowładczych, rycerskich i duchowieństwa. Na ich potrzeby pracowali rzemieślnicy różnych branż, odbywała się też wymiana towarowa. Poza tym w wielu miejscach rozproszonego osadnictwa zajmowano się rolnictwem i hodowlą, uprawiano rzemiosło, łowiono ryby. Zespół osad rozrzuconych wokół Wawelu musiał być ludny już w okresie poprzedzającym lokację, zwłaszcza w czasie, gdy przebywali w nim przedstawiciele elity władzy, rycerstwa, duchowieństwa i ich służba. Szacuje się go na kilka tysięcy ludzi.

Krakowski zespół osadniczy miał cechy miejskie, ale nie był jeszcze gminą miejską, czyli wspólnotą o uprawnieniach samorządowych (*communitas*, *Gemeinde*). Ani instytucja miru targowego, ani ustanowienie włodarzy czy sędziów, ani rozciągnięcie na ludność miejską prawa rycerskiego nie tworzyły gminy miejskiej, choć sprzyjały wykształceniu załączków stanu miejskiego. Na powstanie gminy wpływały dwa czynniki: społeczno-prawny i topograficzny. W Krakowie gmina miejska stworzona została odgórnie, według wzorów, które wytworzyły się na terenie Niemiec. Proces ten trwał wiele lat¹⁸⁹.

pierwszego znanego proboszcza. Zapewne słusznie, gdyż ten został wymieniony wśród duchowieństwa.

¹⁸⁶ Marjan Friedberg, *Założenie i początkowe dzieje kościoła N. Panny Marii w Krakowie (XIII–XV w.)*, „Rocznik Krakowski”, T. 22: 1929, s. 1–31.

¹⁸⁷ K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny*, op.cit., s. 214–215.

¹⁸⁸ Ibidem, s. 215–217; J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*, op.cit., s. 129–145.

¹⁸⁹ Benedykt Zientara (*Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji*, w: *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. Aleksander Gieysztor, Tadeusz Rosłanowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1976, s. 89) wyraził przypuszczenie, że przedlokacyjna gmina krakowska funkcjonowała na prawie flamandzkim. Nie znajduje to jednak żadnego potwierdzenia w źródłach. Por. też J. Wyrozumski, *Cracovia mediaevalis*, op.cit., s. 123–150; Jerzy Rajman, *Gmina miasta lokacyjnego w XIII i początkach XIV wieku*, w: *Kraków: studia z dziejów miasta*, op.cit., s. 61–62.

Najpierw musiała się zorganizować wspólnota gości niemieckich, którym książę Leszek Biały ustnie przyznał zgodę na rządzenie się własnym prawem¹⁹⁰. W latach dwudziestych XIII wieku na jej czele stał włodarz książęcy (*villicus*) o imieniu Piotr (1220), być może tożsamy z sołtysiem (*scultetus*) o tym imieniu, poświadczonym w 1228 i 1230 roku¹⁹¹. W dokumentach z tego czasu występują również kupcy krakowscy: Burchard i Arnold (1228), a także Bertold Sac, Dionizy, Gocław, Hildebrand i Wilkin (1230), przedstawiciele znacznie szerszych mieszczan (*meliores*)¹⁹². Zapewne wówczas rozpoczął funkcjonowanie sąd miejski, czyli ława. W 1230 roku wymienieni zostali, obok sołtysa Piotra, także jego słudzy (*ministri soltheti*) Maciej i Mikołaj¹⁹³. Była to enklawa niemieckich osadników, do której nie należeli pozostali mieszkańcy Krakowa podlegający jurysdykcji książęcej, według zwyczajowego prawa polskiego realizowanej przez książęcego włodarza, albo jurysdykcji możnowładczej lub kościelnej, zależnie od własności osad w obrębie zespołu wczesnomiejskiego¹⁹⁴.

Po śmierci Leszka Białego władzę w Krakowie, po krótkim okresie regencji księżnej wdowy Grzymisławy, objął Władysław Laskonogi, który adoptował małoletniego syna Leszka Białego, Bolesława Wstydliwego. Ponieważ uwikłał się w konflikt ze

¹⁹⁰ Po r. 1218 ten sam władca zezwolił biskupowi krakowskiemu na sprowadzenie do kopalń biskupich Niemców, Włochów i górników innej narodowości, którzy mieli się rządzić własnym prawem. *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej*, op.cit., nr 12, s. 17–19. Świadczy to o przybywaniu do księstwa, ale i do Krakowa wyspecjalizowanych rzemieślników różnych narodowości.

¹⁹¹ *Diplomata monasterii Clarae Tumbae prope Cracoviam / Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego przy Krakowie*, przedmowa Eugeniusz Janota, oprac. Franciszek Piekosiński, Kraków 1865, nr 1, 8, 11. J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*, op.cit., s. 154; [Piotr Rabiej], *Wskryptorium i kancelarii władcy. Dokumenty pergaminowe*, w: *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w.*, katalog wystawy, Kraków 2006, nr 33, s. 458.

¹⁹² J. Wyrozumski, *Cracovia mediaevalis*, op.cit., s. 128–131; Anna Rutkowska-Płachcińska, *Gmina miejska w początkach XIII wieku w Polsce*, w: *Wiek średni. Medium aevum. Prace ofiarowane Tadeuszowi Mantufflowi w 60. rocznicę urodzin*, Warszawa 1962, s. 147.

¹⁹³ J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*, op.cit., s. 161.

¹⁹⁴ J. Wyrozumski (*Cracovia mediaevalis*, op.cit., s. 131) sądził, że prawo niemieckie dopuszczane ok. r. 1200 mogło przysługiwać nie tylko „kolonii niemieckiej”, ale całej osadzie o cechach i funkcjach miejskich. Brak jednak na to przekonujących dowodów.

swym bratankiem, rządy namiestnicze w Krakowie powierzył księciu śląskiemu Henrykowi Brodatemu (zm. 1238). W latach 1228–1231 władca ten tytułował się „księciem Krakowa i Śląska”, dając pierwszeństwo Krakowowi nad swym dziedzicznym Śląskiem. Henrykowie ślascy nadal traktowali Kraków jako centrum polityczne¹⁹⁵. Podobnie postrzegał rolę miasta brat Leszka Białego, książę mazowiecki Konrad, który z determinacją, ale bez większego powodzenia, aspirował do rządów i opiekuństwa nad małoletnim bratankiem. W latach 1231–1232 opanował Kraków. Wkrótce wzniósł umocnienia wokół rezydencji książęcej i kościoła św. Jerzego na Wawelu oraz inkastelował kościół św. Andrzeja na Okole, osadzając tam swych ludzi¹⁹⁶. Niewiele mu to pomogło, bo Kraków zajął Henryk Brodaty. Wprawdzie w 1241 roku Konradowi ponownie udało się opanować miasto, ale miejscowe elity pozbyły się go ostatecznie w 1243 roku¹⁹⁷. Rządy w Krakowie objął wówczas Bolesław Wstydlivy (zm. 1279).

Książę Henryk Brodaty traktował kościół krakowski bardziej tradycyjnie niż poprzedni władcy. Gdy we Włoszech zmarł biskup Iwo Odrowąż i papież mianował na jego miejsce Andrzeja z Krakowa, książę nie uznał tej nominacji. W tej sytuacji biskupem krakowskim został wybrany przez kapitułę Wisław z Kościelca (zm. 1242), zatwierdzony przez papieża w 1231 roku¹⁹⁸. Książę Henryk Brodaty był pierwotnym fundatorem kościoła franciszkanów w osadzie miejskiej. Do ich orędowników należał również palatyn krakowski Teodor Gryfita. Budowę zespołu klasztornego franciszkanów rozpoczęto w 1237 roku¹⁹⁹.

W 1. połowie XIII wieku Kraków był już poważnym ośrodkiem kultury i szkolnictwa. Powstawały nowe biblioteki, tak kościelne, jak i świeckie. Obok szkoły katedralnej, którą założono u zarania biskupstwa²⁰⁰, na początku XIII wieku pojawiła się

druga szkoła – przy kościele parafialnym Świętej Trójcy. Po przeniesieniu w 1222 roku parafii do kościoła Mariackiego budynek szkolny pozostał bowiem w starym miejscu, w pobliżu kościoła dominikańskiego. Czy w tym czasie istniała szkoła przy parafii pod wezwaniem Wszystkich Świętych, nie wiemy²⁰¹. Uczniów było jednak już sporo. Wesołe zabawy żaków krakowskich doprowadziły nawet do interwencji Stolicy Apostolskiej. W 1230 roku papież Grzegorz IX wezwał reprezentantów kilku zakonów do ukrócenia zwyczajów, które naruszały spokój opactwa benedyktyńskiego w Tyńcu. W dniu Bożego Narodzenia i w kilku kolejnych po nim uczniowie urządzali tam hałaśliwe śpiewy, gorszące zabawy, które godziły w mienie klasztorne, naruszały spokój mnichów i siały zgorszenie²⁰².

Rozwój gminy miejskiej zakłócił na krótko najazd tatarski w 1241 roku. Mongołowie pojawili się w Krakowie w Wielkim Tygodniu. Zastali jednak miasto opustoszałe, gdyż miejscowa ludność schroniła się w okolicznych kryjówkach. Tylko jej część zamknęła się w obronnym kościele św. Andrzeja na Okole i na Wawelu, gdzie przetrwała oblężenie²⁰³. Tatarzy splądrowali domy i kościoły, a następnie je spalili. Drugiego dnia Wielkanocy, po połączeniu się wszystkich sił tatarskich w Krakowie, napastnicy wymaszerowali na Śląsk. Wkrótce po tym najeździe zmarł biskup krakowski Wisław z Kościelca. Na jego miejsce kapituła katedralna wybrała w 1242 roku Prandotę z Białaczewa, z rodu Odrowążów (zm. 1266)²⁰⁴.

Spalenie budynków miejskich paradoksalnie umożliwiło radykalniejsze zmiany w strukturze socjotopograficznej miasta. Najazd Tatarów nie przerwał funkcjonowania gminy miejskiej. Kolejny sołtys Salomon, który objął rządy jeszcze przed 1241 rokiem, stał na czele gminy w 1250 roku²⁰⁵. W tym samym roku wystąpił sędzia krakowski Mikołaj Godula, o którym wiadomo, że urząd swój pełnił w la-

¹⁹⁵ J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*, op.cit., s. 116.

¹⁹⁶ D. Niemiec, *Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa*, op.cit., s. 89–90, 92.

¹⁹⁷ Fortyfikacje na Wawelu wzniesione przez księcia Konrada zburzono w 1242 roku. D. Niemiec, *Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa*, op.cit., s. 92.

¹⁹⁸ Krzysztof Rafał Prokop, *Poczet biskupów krakowskich*, Kraków 1999, s. 58–60.

¹⁹⁹ J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*, op.cit., s. 123–126.

²⁰⁰ Krzysztof Stopka, *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994, s. 16.

²⁰¹ Natomiast w 1. połowie XIII w. przy klasztorze dominikańskim rozpoczęła działalność szkoła konwentualna, a jej pierwszym lektorem został Henryk z Moraw. Por. Maciej Zdanek, *Szkoły i studia dominikanów krakowskich w średniowieczu*, Warszawa 2005, s. 52–54.

²⁰² *Kodeks dyplomatyczny klasztoru tyńskiego*, op.cit., nr 12.

²⁰³ D. Niemiec, *Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa*, op.cit., s. 91.

²⁰⁴ K.R. Prokop, *Poczet biskupów krakowskich*, op.cit., s. 61–64.

²⁰⁵ *Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego*, op.cit., nr 22. Niewykluczone, że można go utożsamić z Salomonem, mieszczaninem krakowskim świadkującym na dokumen-

tach 1246–1258²⁰⁶. „Cuda świętego Stanisława” z lat 1250–1252 wspominają niejakiego Rinera, męża Radosławy, będącego ponoć obywatelem krakowskim (*civis Cracoviensis*), który przeżył najazd tatarski²⁰⁷.

W tym okresie miasto miało swe centrum w rejonie kościoła Wszystkich Świętych, między kościołami Dominikanów i Franciszkanów, rozszerzające się w kierunku kościoła Mariackiego i św. Wojciecha. Rozwój osadnictwa w rejonie tego ostatniego i południowego wylotu późniejszej ulicy Brackiej był o wiele bardziej intensywny niż w okolicach zespołu klasztorного dominikanów²⁰⁸. Po 1243 roku rozwinęła się fundacja franciszkanów, którzy chcieli zapomnieć o swym pierwotnym fundatorze. Według Długosza książę Bolesław Wstydlivy z inicjatywy swej matki Grzymisławy miał sprowadzić franciszkanów z Pragi, uposażyć ich klasztor z dochodów książęcych i wybudować kościół oraz pomieszczenia klasztorne „od pierwszych fundamentów”²⁰⁹. Książę Bolesław i jego siostra Salomea spoczęli w tym miejscu po śmierci²¹⁰. W 1244 roku biskup krakowski Prandota przeniósł z Prądnika do Krakowa klasztor duchaków de Saxia (ufundowany przez biskupa Iwona Odrowąża) i powierzył im kościół parafialny Świętego Krzyża²¹¹. Po zniszczeniu kościoła i klasztoru dominikańskiego w 1241 kamienna świątynia romańska została rozebrana. Przed 1258 rokiem dominikanie rozpoczęli budowę kościoła halowego w stylu gotyckim²¹².

cie Bolesława Wstydliviego z 18 grudnia 1261 roku. *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej*, op.cit., nr 62. Por. Jerzy Rajman, *Kraków, zespół osadniczy, proces lokacji, mieszczanie do roku 1333*, Kraków 2004, s. 185; Marcin Starzyński, *Krakowska rada miejska w średniowieczu*, Kraków 2010, s. 24.

²⁰⁶ *Urzędnicy małopolscy XII–XV wieku. Spisy*, oprac. Janusz Kurtyka i in., Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 109, nr 359.

²⁰⁷ *Miracula sancti Stanislai*, ed. Wojciech Kętrzyński, MPH, t. 4, op.cit., s. 314. J. Rajman (*Gmina miasta lokacyjnego*, op.cit., s. 62) sądzi, że rodzina Rinera żyła w Krakowie już w 1242 roku.

²⁰⁸ Agnieszka Samsonowicz, *Skupiska rzemieślnicze w polskich osadach przedlokacyjnych*, w: *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 5, Warszawa 1992; s. 125–134; M. Szyma, *Kościół i klasztor dominikanów*, op.cit., s. 203–205.

²⁰⁹ *Ioannis Dlugossii[...] Opera omnia*, t. 9: *Liber beneficiorum*, t. 3, op.cit., s. 463.

²¹⁰ J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*, op.cit., s. 124–125.

²¹¹ *Ibidem*, s. 130. Autor wskazuje, że kościół został ufundowany wcześniej przez któregoś z biskupów krakowskich.

²¹² A. Bojęś-Białasik, D. Niemiec, *Kościół i klasztor Dominikanów w Krakowie*, op.cit., s. 307.

ZAPOWIEDŹ AWANSU

Przed wielką lokacją w 1257 roku Kraków przeżył doniosłe wydarzenie o charakterze religijnym. Już od dawna trwały starania o kanonizację biskupa krakowskiego Stanisława, którego kult znacznie się rozwinął. Pierwszy etap zabiegów miał mieć miejsce podczas rządów Wincentego Kadłubka i Iwona Odrowąża. Zaczęto wówczas zbierać świadectwa na temat Stanisława. Kolejny etap przypadł na czas sprawowania urzędu biskupiego przez Prandotę. W 1243 (lub 1245) przeprowadzono „elewację” (podniesienie) szczątków biskupa Stanisława ze skromnego grobu w katedrze. Prandota kazał umieścić je w „kształtnym sarkofagu”, co w znacznym stopniu wpłynęło na rozwój kultu. Przy poparciu księcia Bolesława Wstydliviego biskup zwrócił się w 1249 roku do papieża z prośbą w tej sprawie. Innocenty IV wyznaczył specjalną komisję, której zadaniem było zbadanie cudów działających za pośrednictwem biskupa męczennika. Komisja miała wykonać swe zadanie w 1250 roku i posłać do Rzymu protokół. W następnym roku udała się tam delegacja na czele z doktorem praw Jakubem ze Skaryszewa, jednak nie udało się jej doprowadzić sprawy do końca. Papież wyznaczył franciszkanina Jakuba z Velletri, który przyjechał do Krakowa i z polecenia papieskiego badał dostarczony do Rzymu spis cudów świętego, przesłuchiwał cudownie uleczonych oraz badał historię męczeństwa. W efekcie jego działalności powstały „Cuda świętego Stanisława” (*Miracula Sancti Stanislai*) spisane w Krakowie jesienią 1252 roku²¹³. Na tej podstawie Innocenty IV kanonizował św. Stanisława 8 września 1253 roku w Asyżu. W Krakowie uroczystości z tej okazji odbyły się w maju 1254 roku. Relikwie św. Stanisława złożono w centralnym miejscu katedry wawelskiej. Podczas uroczystości obecny był episkopat polski i legat papieski Opizo z Mezzano. Przy tej okazji odbył się zjazd dynastii piastowskiej. Obok księcia krakowskiego Bolesława Wstydliviego obecni byli książęta: wielkopolski Przemysław I, kujawski Kazimierz, mazowiecki Siemowit i opolski Władysław. Papież przyznał uczestnikom uroczystości rok i czterdzieści dni odpustu, a wspomnienie św. Stanisława zostało włączone do kalendarza Kościoła powszechnego. Na pamiątkę uroczystości wybito znaczki pielgrzymkowe²¹⁴. Na polecenie Aleksandra IV z 1256

²¹³ MPH, t. 4, op.cit., s. 285–318.

²¹⁴ Wojciech Mischke, *Pierwotny schemat ikonograficzny przedstawienia św. Stanisława ze Szczepanowa*.

roku kult został zalecony wszystkim zakonom na ziemiach polskich²¹⁵. Powstanie w Krakowie ważnego ośrodka kultowego i pielgrzymkowego przyspieszyło procesy reorganizacji gminy miejskiej, które zaowocowały lokacją na prawie magdeburskim w 1257 roku.

Wydarzenia te były zapowiedzią nie tylko awansu urbanizacyjnego, to jest uzyskania nowej formy prawnoprawno-organizacyjnej adekwatnej do potrzeb

Krakowski znak pielgrzymi z terenu Czech i Moraw, „Ciechanowskie Studia Muzealne”, 1990, nr 2, s. 37–68.

²¹⁵ S. Trawkowski, *Stanisław ze Szczepanowa*, op.cit., s. 584.

czasu, czyli przemian społeczno-ekonomicznych, których doświadczały ziemie polskie w 2. połowie XIII wieku. Zjazd dynastii piastowskiej i utworzenie ośrodka kultu religijnego o wyraźnych tendencjach zjednoczeniowych zapowiadały rolę Krakowa jako miasta nowoczesnego i odnowienie jego znaczenia politycznego w skali ogólnopolskiej. Rządy ostatnich książąt dzielnicowych pomniejszyły realnie znaczenie miasta w wymiarze politycznym. Nadchodzące wydarzenia w perspektywie kolejnego półwiecza miały mu nadać, a w pewnym sensie przywrócić rangę stolicy Polski. Rola tę epizodycznie odgrywał już poprzednio – zarówno w sensie profanum, jak i sacrum.

BIBLIOGRAFIA

- Anonim tzw. *Gall Kronika polska*, przeł. Roman Grodecki, oprac. Marian Plezia, wyd. 5, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Łódź 1982.
- Badania archeologiczne Rynku Głównego w Krakowie 2005–2006, katalog wystawy, tekst Cezary Buśko przy współpracy Stanisława Sławińskiego, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków, listopad–grudzień 2006.
- Banaszkiewicz Jacek, *Polskie dzieje bajeczne mistrza Wincentego Kadłubka*, Wrocław 1998.
- Baudouin de Courtenay Jędrzejewiczowa Cezaria, *Legenda o Krakusie mistrza Wincentego i pogromca smoka św. Jerzy*, w: *Legenda aurea Jakuba de Voragine*, V. Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie, Londyn 1954–1955.
- Bazydło Janusz, *Gedko*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 5, Lublin 1989.
- Benyskiewicz Krzysztof, *Mieszko Bolesławowic 1069–1089. Źródła i tradycja historiograficzna*, Kraków 2005.
- Bieniak Janusz, Autor „Rocznika dawnego”, w: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Warszawa 1991.
- Bojės-Białasik Anna, Niemiec Dariusz, *Kościół i klasztor Dominikanów w Krakowie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 2010–2012*, w: *Sztuka w kręgu krakowskich dominikanów*, red. Anna Markiewicz, Marcin Szyma, Marek Walczak, Kraków 2013.
- Borawska Danuta, *Z dziejów jednej legendy. W sprawie genezy kultu św. Stanisława*, Warszawa 1950.
- Buczek Karol, *O dokumencie biskupstwa praskiego z r. 1086*, „Roczniki Historyczne” 15, 1939.
- Buko Andrzej, *Początki Sandomierza*, Warszawa 1998.
- , *Wczesnośredniowieczna ceramika sandomierska*, Wrocław 1981.
- , *Wielkie kopce małopolskie z okresu wczesnego średniowiecza*, w: *Polonia Minor Medii Aevi: studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, Kraków–Krosno 2003.
- , *Zanim powstało państwo Piastów. O osobliwościach ziemi krakowskiej IX–X wieku w świetle danych archeologii*, w: *Studia nad dawną Polską*, Gniezno 2015.
- Chryścianizacja Polski południowej: materiały z sesji naukowej odbytej 29 czerwca 1993 roku, red. Jan Marian Małecki, Kraków 1994.
- Cosmae Pragensis Chronica Boemorum. *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*, ed. Berthold Bretholz, Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum, Nova Series, Bd 2, Berlin 1923.
- Dalbor Witold, *Kościół św. Andrzeja w Krakowie – feudalne castellum*, w: *Prace polskich architektów na tle kierunków twórczych w architekturze i urbanistyce w latach 1945–1995*, red. Zbigniew Jan Białkiewicz, Andrzej Kadłuczka, Wiktor Zin, t. 3, Kraków 1995.
- Dąbrowska Elżbieta, *Wczesnośredniowieczny gród w Szczaworyżu*, „Sprawozdania Archeologiczne”, T. 22: 1970.
- , *Wielkie grody dorzecza górnej Wisły*, Wrocław 1973.
- Deptuła Czesław, *Baldwin, bp krakowski*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1985.
- , *Iwon Odrowąż*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 7, Lublin 1997.
- Długossii Ioannis Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae, lib. 1–II, III–IV, V–VI, Warszawa 1964, 1970, 1973.
- , *Opera omnia*, t. 9: *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 3, ed. Aleksander Przezdziecki, Kraków 1864.
- Dobosz Józef, *Biskup krakowski Maur*, w: *Scriptura custos memoriae*, Poznań 2001.
- Dola Kazimierz, *Robert*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 17, Lublin 2012.
- Firlet Janusz, *Architektura monumentalna wczesnośredniowiecznego Krakowa*, w: *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w.*, katalog wystawy, Kraków 2006.
- Firlet Janusz, Kajfasz Paweł, *Badania zakrystii kościoła św. Andrzeja w Krakowie – kaplicy grobowej Tęczyńskich?*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, T. 30: 2012.

- Firlet Janusz, Pianowski Zbigniew, *Nowe odkrycia i interpretacje architektury przedromańskiej i romańskiej na Wawelu*, w: *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje*, red. Tomasz Janiak, Gniezno 2009.
- , *Odkrycie dwu wczesnośredniowiecznych kościołów w rejonie tzw. bastionu Władysława IV na Wawelu*, „Sprawozdania Archeologiczne”, T. 37: 1985.
- , *Przemiany architektury rezydencji monarszej oraz katedry na Wawelu w świetle nowszych badań*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 2000, t. 44.
- , *Wawel do roku 1300*, w: *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. Jerzy Wyrozumski, Biblioteka Krakowska, nr 150, Kraków 2007.
- , *Wyniki badań archeologicznych w rejonie katedry i pałacu królewskiego na Wawelu (1981–1994)*, „Acta Archaeologica Waweliana”, T. 2, 1998.
- Fraś Mieczysław, Kozieł Stanisław, *Przedromański kościół „B” na Wawelu w świetle badań archeologicznych w latach 1991–1992*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN w Krakowie”, 1993, t. 37, cz. 1.
- Friedberg Marjan, *Założenie i początkowe dzieje kościoła N. Panny Marji w Krakowie (XIII–XV w.)*, „Rocznik Krakowski”, T. 22: 1929.
- Galli Anonymi *Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum*, Monumenta Poloniae Historica. Nova Series, t. 2, ed. Carolus Maleczyński, Kraków 1952.
- Gieysztor Aleksander, Poppon, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 27, Wrocław 1983.
- Górski Jacek, *Prastara Nowa Huta*, Kraków 2016.
- Graff Tomasz, Poppon, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 15, Lublin 2011.
- , *Radost*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, Lublin 2012.
- Grodecki Roman, Aron, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935.
- , *Baldwin*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935.
- , *Gedko*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 7, Wrocław 1948–1958.
- , *Iwo Odrowąż*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 10, Wrocław 1962–1964.
- Grygorowicz Aleksander, *Kościół św. Andrzeja w Krakowie we wczesnym średniowieczu*, „Rocznik Krakowski”, T. 39: 1968.
- Grzesik Ryszard, *Radost*, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 8, cz. 2 (Suplement), Wrocław 1996.
- Hertel Jacek, *Prochor*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 28, Wrocław 1984–1985.
- Iordanis Romana et Getica*, ed. Theodor Mommsen, w: Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi, Bd 5, 1, Berlin 1882.
- Jakimowicz Roman, *Kopiec Krakusa na tle innych podobnych zabytków*, „Kurier Literacko-Naukowy”, 1934, nr 17.
- Jamka Rudolf, *Kraków w pradziejach*, Wrocław 1963.
- , *Wyniki badań wykopaliskowych na kopcu Krakusa w Krakowie*, „Slavia Antiqua”, T. 12: 1965.
- Jasiński Kazimierz, *Rodowód pierwszych Piastów*, Warszawa–Wrocław 1992.
- Jurek Tomasz, Robert, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 8, cz. 2 (Suplement), Wrocław 1996.
- , *Zagadka biskupa wrocławskiego Roberta*, „Sobótka”. 1990, nr 45.
- Jędrzejewska Sylwia, *Początki wczesnośredniowiecznej kultury Słowian i problem ich praojczyzny w polskich badaniach archeologicznych – rys historyczny*, w: *Od Bachorza do Światowita ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, red. Barbara Chudzińska, Michał Wojenka, Marcin Wołoszyn, Kraków–Rzeszów 2016.
- Kadłuczka Andrzej, *Przekształcenia przestrzenne rejonu Rynku Głównego w Krakowie we wczesnym średniowieczu (do końca XI wieku) w świetle ostatnich badań*, „Wiadomości Konserwatorskie”, 2007, nr 21.
- Kalendarz krakowski, ed. August Bielowski, Monumenta Poloniae Historica, t. 2, Lwów 1872.
- Katalogi biskupów krakowskich, ed. Józef Szymański, Monumenta Poloniae Historica, Series Nova, t. 10, fasc. 2, Warszawa 1974.
- Kazania na różne dni postne i inne teksty z kodeksu krakowskiego 140 (43), red. Brygida Kürbis, Małgorzata Sobieraj, Jerzy Wolny, Danuta Zydorek, Monumenta Sacra Polonorum, t. 4, Kraków 2010.
- Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej, wyd. Franciszek Piekosiński, t. 1, Kraków 1874.
- Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego, wyd. Wojciech Kętrzyński, Lwów 1875.
- Kodeks dyplomatyczny Małopolski, wyd. Franciszek Piekosiński, t. 1: Kraków 1876, t. 2: Kraków 1886.
- Korta Wacław, *Prohor i Prokulf pierwsi biskupi misyjni w Małopolsce*, w: *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej I. Plemiona i wczesne państwa*, Wrocław 1996.
- Kosmasa Kronika Czechów, oprac. Maria Wojciechowska, Warszawa 1968.
- Kosonowski Mateusz, *Legacja Gwalona z Beauvais w Polsce w 1103 roku*, „Roczniki Historyczne”, T. 81: 2015.
- Kozieł Stanisław, *Zagadkowy kościół „B” na tle innych przedromańskich budowli wawelskich*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1973, nr 18.
- Kozieł Stanisław, Fraś Mieczysław, *Stratygrafia kulturowa w rejonie przedromańskiego kościoła B na Wawelu*, Kraków 1979.
- Kozłowska-Budkowa Zofia, *Księgozbiór polskiego uczonego z XII–XIII wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, T. 1: 1957.
- , *Lambert (I?)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 16, Wrocław 1971.
- , *Lambert II (I) Suła (Zula)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 16, Wrocław 1971.
- , *Lambert III (II)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 16, Wrocław 1971.
- , *Mateusz*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 20, Wrocław 1975.
- , *Radost*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 29, Wrocław 1986.
- , *Z dziejów kolegiaty św. Andrzeja w Krakowie*, „Studia Historyczne”, 1967, nr 10.
- , *Założenie klasztoru oo. Dominikanów w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, T. 20: 1926.

- König Tomáš, *The Great Moravian territory of Nitra. Cultural manifestations, territorial scope and the ethnic and social-political identity of its population*, „Muzeológia a kultúrne dedičstvo”, T. 5: 2017, nr 2.
- Kraków przyłączon do biskupstwa pragskiego 973–1086, ed. August Bielowski, Monumenta Poloniae Historica, t. 1, Lwów 1864.
- Krasnowolska Maria, Kmietowicz-Drathowa Irena, *Krakowska Skalka: topografia i zabudowa*, „Studia Claramontana”, T. 17: 1997.
- Krasnowolski Bogusław, *Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu. Problematyka rozwiązań urbanistycznych*, w: Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta, red. Jerzy Wyrozumski, Biblioteka Krakowska, nr 150, Kraków 2007.
- Krapiec Marek, Poleski Jacek, *Dwa grodziska wczesnośredniowieczne w Zawadzie Lanckorońskiej i Naszacowicach – datowanie metodą archeologiczną i dendrochronologiczną*, „Przegląd Archeologiczny”, T. 44: 1996.
- Kronika Thietmara, wyd. Marian Zygmunt Jedlicki, Poznań 1953.
- Kronika Wielkopolska. *Chronica Poloniae Maioris*, ed. Brygida Kürbis, Monumenta Poloniae Historica, Series Nova, seria II, t. 8, Warszawa 1970.
- Króla Alfreda Opis Germanii, ed. August Bielowski, Monumenta Poloniae Historica, t. 1, Lwów 1864.
- Krzyżem i plugiem. *Benedyktyni w chrystianizacji Polski. Katalog wystawy w Opactwie Benedyktynów w Tyńcu, kwiecień 2016 – marzec 2017*, Kraków 2016.
- Kubica-Kabacińska Ewa, *Podkrakowska ceramika „biała” – analizy surowca, chronologia, kontekst osadniczy*. „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, T. 22: 2001.
- Kukliński Andrzej, *Forschungsstand zur Besiedlung und mittelalterlichen Wehranlagen in Wawel*, „Sprawozdania Archeologiczne”, T. 57: 2005.
- , *Murowana brama na Wawelu – fakt czy hipoteza? (przyczynek do zagadnienia przestrzeni sakralnej)*, w: *Architektura sakralna w początkach państwa polskiego (X–XIII w.)*, red. Tomasz Janiak, Dariusz Strzyński, Gniezno 2016.
- , *Najnowsze wyniki badań archeologicznych na południowym skraju wzgórza wawelskiego w Krakowie (rejon Baszty Sandomierskiej)*, „Acta Archaeologica Waweliana”, T. 3, 2006.
- , *Pierwsze odkrycie wału wczesnopiastowskiego (?) na Wawelu datowane dendrochronologicznie*, „Sprawozdania Archeologiczne”, T. 47: 1995.
- , *Rotunda romańska i narożnik budowli czworokątnej (?) u stóp baszty Sandomierskiej na Wawelu*, „Acta Archaeologica Waweliana”, T. 2, 1998.
- , *Stan badań nad osadnictwem i umocnieniami średniowiecznymi w południowo-zachodniej części Wawelu*, „Sprawozdania Archeologiczne”, T. 57: 2005.
- , *Wczesnośredniowieczne obwałowania Wawelu w Krakowie*, *Sprawozdania Archeologiczne*, T. 56: 2003.
- Kurnatowska Zofia, *Kraków i ziemia krakowska w procesie formowania się państwowości na ziemiach polskich*, w: *Lapides viventes. Zaginiony Kraków wieków średnich. Księga dedykowana Profesor Klementynie Żurowskiej*, red. Jerzy Gadomski, Adam Małkiewicz, Teresa Rodzińska-Choraży, Andrzej Włodarek, Kraków 2005.
- , *Tworzenie się państwa gnieźnieńskiego w kontekście europejskim*, w: *Polska na przełomie I i II tysiąclecia*, red. Szczepan Skibiński, Poznań 2001.
- Kurtyka Janusz, *Sieciech*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 36, Warszawa–Kraków 1996.
- Kutrzeba Stanisław, *List generała Premonstratensów do Iwona Odrowąża z r. 1218*, „Kwartalnik Historyczny”, 1902, nr 16.
- Kürbis Brygida, *Holophagus. O smoku wawelskim i innych smokach*, w: *Ars historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski*, red. Marian Biskup, Poznań 1976.
- Labuda Gerard, Aron, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 7, cz. 2 (Suplement), Wrocław–Warszawa 1984.
- , *Ewangeliarz Emmeramski – czas sporządzenia w Ratybonie, czas przeniesienia do Krakowa*, w: *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, Warszawa 1976.
- , *Jeden czy dwa roczniki niemieckie u podstaw polskiego rocznikarstwa*, „Studia Źródłoznawcze”, T. 39: 2001.
- , *Mieszko II król Polski (1025–1034). Czasy przełomu w dziejach państwa polskiego*, Kraków 1992.
- , *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. 2, Poznań 1988.
- , *Szkice historyczne XI wieku: początki klasztoru benedyktynów w Tyńcu*, „Studia Źródłoznawcze”, T. 35: 1994.
- , *Śmierć Leszka Białego (1227)*, „Roczniki Historyczne”, T. 51: 1995.
- , *Święty Stanisław biskup krakowski, patron Polski. Śladami zabójstwa – męczeństwa – kanonizacji*, Poznań 2000.
- , *Wznowienie dyskursu w sprawie męczeństwa i świętości biskupa krakowskiego Stanisława*, „Nasza Przyszłość”, 2007, nr 108.
- Lalik Tadeusz, *Sandomierskie we wcześniejszym średniowieczu. Prowincja, Księstwo, Województwo*, w: *Studia Sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*, red. Teresa Wąsowicz, Jan Pazdur, Łódź 1967.
- Lewicki Tadeusz, *Polska i kraje sąsiednie w świetle „Księgi Rogera” geografa arabskiego z XII w. al-Idrisiego*, wyd. Tadeusz Lewicki, Kraków 1945.
- Łowmiański Henryk, *Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. 5, Warszawa 1973.
- , *Początki Polski: polityczne i społeczne procesy kształtowania się narodu do początku wieku XIV*, t. 6, cz. 1, Warszawa 1985.
- Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum*, ed. Marian Plezia, Monumenta Poloniae Historica, t. 11, Kraków 1994.
- Magnae Moraviae fontes historici. III. Diplomata, epistolae, textus historici varii*, ed. Dagmar Bartoňková et al., Praha 2011.
- Malik-Gumińska Bronisława, *Kodeks Emmeramski, zagadnienia czasu powstania, ikonografii i treści miniatur*, „Folia Historiae Artium”, T. 8: 1972.
- Michałowska Teresa, *Ego Gertuda. Studium historyczno-literackie*, Warszawa 2001.

- Mika Norbert, *Mieszko. Księżę raciborski i pan Krakowa (ok. 1142–1211)*, Kraków 2013.
- Miracula sancti Stanislai*, ed. Wojciech Kętrzyński, Monumenta Poloniae Historica, t. 4, Lwów 1884.
- Mischke Wojciech, *Pierwotny schemat ikonograficzny przedstawienia św. Stanisława ze Szczepanowa. Krakowski znak pielgrzymi z terenu Czech i Moraw*, „Ciechanowskie Studia Muzealne”, 1990, nr 2.
- Mistrz Wincenty Kadłubek, *Człowiek i dzieło, pośmiertny kult i legenda. Materiały z sesji naukowej – Kraków, 10 marca 2000*, red. Krzysztof Prokop, Kraków 2001.
- Mistrza Wincentego *Kronika Polska*, tłum. Kazimierz Abgarowicz i Brygida Kürbis, wstęp i komentarze Brygida Kürbis, Warszawa 1974.
- Mitkowski Józef, Trawkowski Stanisław, *Pełka*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 25, Wrocław 1980.
- Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta w Cividale*, przeł. i oprac. Brygida Kürbis, Kraków 1998.
- Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta z kalendarzem*, wyd. Małgorzata Hanna Malewicz, Brygida Kürbis, Monumenta Sacra Polonorum, t. 2, Kraków 2002.
- Morawski Wojciech, Zaitz Emil, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Krakowie na Zakrzówku*, „Materiały Archeologiczne”, T. 17: 1977.
- Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, wyd. Zofia Kozłowska-Budkowa, Monumenta Poloniae Historica, Series Nova, t. 5, Warszawa 1978.
- Nakielski W., *Nomen i signum św. Jana Chrzciciela na monetach Bolesława III Krzywoustego, księcia śląskiego w latach 1097–1107*, „Wiadomości Numizmatyczne”, T. 61: 2017.
- Nalepa Jerzy, *Słowiańszczyzna północno-zachodnia: podstawy jedności i jej rozpad*, Poznań 1968.
- Niemiec Dariusz, *Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa*, w: *Studia nad dawną Polską*, Gniezno 2017.
- , *Zagadkowy kopiec Wandy a osadnictwo wczesnośredniowieczne i opactwo cystersów w Mogile pod Krakowem*, w: *Od Bachorza do Światowita ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, red. Barbara Chudzińska, Michał Wojenka, Marcin Wołoszyn, Kraków–Rzeszów 2016.
- Nowak Przemysław, *The Manuscripts of the Collectio Tripartita in Poland*, w: *Bishops, Texts and Use of Canon Law round 1100. Essays in Honour of Martin Brett*, Aldershot 2008.
- Nowicki Tomasz, *Mateusz Cholewa*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 12, Lublin 2008.
- Ożóg Krzysztof, *Rachelin*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 29, Wrocław 1986.
- , *Robert*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 31, Wrocław 1988–1989.
- Parchem Marek, *Biblijne korzenie legendy o smoku wawelskim, czyli podanie o całozercy z „Kroniki polskiej” Wincentego Kadłubka i późniejszych polskich przekazów kronikarskich w relacji „opowiadania o wężu” z Księgi Daniela (Dn 14, 23–27)*, „Studia Gdańskie”, T. 38: 2016.
- Pawlicki Bonawentura Maciej, *Ze studiów nad relikta-mi domniemanego palatium Sieciecha w Krakowie*, „Czasopismo Techniczne”, 2011, z. 23: „Architektura”, z. 7A.
- Pawlikowski Maciej, *Wyniki badań mineralogicznych ceramiki „białej” ze stanowisk w Krakowie-Nowej Hucie*, „Sprawozdania Archeologiczne”, T. 52: 2000.
- Pianowski Zbigniew, *Kilka uwag o kościele Najświętszego Salwatora w Krakowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1986, t. 31, z. 3–4.
- , *Najstarsze budowle sakralne na Wawelu w świetle badań archeologicznych*, „Nasza Przyszłość”, 1988, nr 69.
- , *Początki zespołu architektury sakralnej na Wawelu. Stan interpretacji do roku 2000*, w: *Dzieje Podkarpacia*, t. 5: *Początki chrześcijaństwa w Małopolsce*, red. Jan Gancarski, Krosno 2001.
- , *Wawel obronny. Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku krakowskiego w IX–XIX*, Kraków 1991.
- Pietrusiński Jerzy, *Krakowska katedra romańska fundacji Bolesława II Szczodrego, w: Katedra krakowska w średniowieczu. Materiały sesji Oddziału Krakowskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Kraków, kwiecień 1994*, Kraków 1996.
- Piwowarczyk Elżbieta, *Romańskie kościoły przedlokacyjnego Okołu – wczesnośredniowieczne fundacje możnych w Krakowie*, „Krakowskie Studia Małopolskie”, 2002, nr 6.
- Plezia Marian, *Księgozbiór katedry krakowskiej wedle inwentarza z r. 1110*, w: *Silva rerum*, Kraków 1981.
- , *Legenda o smoku wawelskim*, „Rocznik Krakowski”, T. 42: 1971.
- , *List biskupa Mateusza do świętego Bernarda*, w: *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1960.
- Polek Krzysztof, *Kraków w IX i X wieku*, w: *Kraków: studia z dziejów miasta*, red. Jerzy Rajman, Kraków 2007.
- Poleski Jacek, *Grody plemienne i wczesnopaństwowe w Małopolsce*, w: *Początki sąsiedztwa. Pogranicze polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, red. Michał Parczewski, Sylwester Czopek, Rzeszów 1996.
- , *Małopolska w VI–X wieku. Studium archeologiczne*, Kraków 2013.
- , *Naszacowice. Ein frühmittelalterlicher Burgwall am Dunajec, I, Stratigraphie, Chronologie, Architektur*, Kraków 2004.
- Pontyfikał krakowski z XI wieku*, wyd. Zdzisław Obertyński, Lublin 1977.
- Prokop Krzysztof Rafał, *Poczet biskupów krakowskich*, Kraków 1999.
- Przybył Maciej, *Władysław Laskonogi*, Poznań 1998.
- Przybyszewski Bolesław, *Lambert III*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 10, Lublin 2004.
- , *Rządy Wincentego Kadłubka w diecezji krakowskiej, w: Mistrz Wincenty Kadłubek. Człowiek i dzieło, pośmiertny kult i legenda. Materiały z sesji naukowej – Kraków, 10 marca 2000*, red. Krzysztof Prokop, Kraków 2001.
- Quellen zur schlesischen Handelsgeschichte bis 1525*, Bd I/1, hrsg. von Marie Scholz-Babisch, Heinrich Wendt, Breslau 1940.
- [Rabiej Piotr], *W skrypcorium i kancelarii władcy. Dokumenty pergaminowe*, w: *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w.*, katalog wystawy, Kraków 2006.

- Radwańska Teresa, *Kościół Salwatora na Zwierzyńcu w Krakowie w świetle badań archeologicznych*, „Materiały Archeologiczne”, T. 22: 1984.
- , *Krakowski kościół najśw. Salwatora po badaniach archeologicznych w latach osiemdziesiątych*, „Materiały Archeologiczne”, T. 27: 1993.
- Radwański Kazimierz, *Kraków ośrodkiem organizacji protopaństwowej Wiślan*, w: *Archeologia w teorii i praktyce*, red. Andrzej Buko, Przemysław Urbańczyk, Warszawa 2000.
- , *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975.
- , *Kraków we wczesnym średniowieczu (wybrane zagadnienia)*, w: *Civitates Principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, katalog wystawy, red. Tomasz Janiak, Dariusz Stryniak, Gniezno 1998.
- , *Raz jeszcze o wielkich kopcach krakowskich*, „Acta Archaeologica Carpathica”, T. 35: 1999–2000.
- , *Wczesnośredniowieczna ceramika krakowska i zagadnienie jej chronologii*, „Materiały Archeologiczne”, T. 9: 1968.
- , *Wielkie kopce krakowskie i próba uściślenia ich chronologii*, „Rocznik Krakowski”, T. 69: 2003.
- Rajman Jerzy, *Kościół św. Salwatora na Zwierzyńcu w wiekach średnich*, Kraków 1993.
- , *Kraków, zespół osadniczy, proces lokacji, mieszczanie do roku 1333*, Kraków 2004.
- , *Mons ante Cracoviam. Najdawniejsze dzieje kościoła św. Benedykta na Górze Lasoty*, „Rocznik Krakowski”, T. 60: 1994.
- Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekriego, ed. Tadeusz Kowalski, *Monumenta Poloniae Historica, Nova Series*, t. 1, Kraków 1946.
- Reyman Bożena, *Wczesnośredniowieczny skarb z Nowej Huty-Pleszowa. Część katalogowa*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, T. 11: 1987.
- , *Wczesnośredniowieczny skarb z Nowej Huty-Pleszowa. Część analityczna*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, T. 12: 1988.
- Rodzińska-Choraży Teresa, *Zespoły rezydencjonalne i kościoły centralne na ziemiach polskich do połowy XII wieku*, Kraków 2009.
- Rospond Stanisław, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984.
- Rutkowska-Płachcińska Anna, *Gmina miejska w początkach XIII wieku w Polsce*, w: *Wiek średni. Medium aevum. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60. rocznicę urodzin*, Warszawa 1962.
- Rysiewska Teresa, *Struktury krewniacze i związki między populacyjne w Polsce wczesnośredniowiecznej. Próba wnioskowania na podstawie wybranych cmentarzysk Sandomierszczyzny*, „Archeologia Polski”, T. 39: 1994.
- Sajecki Tomasz, *Próba odtworzenia rozplanowania przestrzennego Wawelu i Okołu w Krakowie. Studium archeologiczne*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, T. 14: 2016.
- Samsonowicz Agnieszka, *Skupiska rzemieślnicze w polskich osadach przedlokacyjnych*, w: *Społeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 5, Warszawa 1992.
- Semkowicz Władysław, *Denar Bolesława II czeskiego znaleziony na kopcu Krakusa*, „Sprawozdania PAU”, T. 40: 1935.
- Sikora Jerzy, *Działalność fundacyjna Kazimierza Sprawiedliwego w świetle nowych badań*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica”, T. 24: 2004.
- Sikorski Dariusz Andrzej, *Kościół w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Rozważania nad granicami poznania historycznego*, Poznań 2011.
- , *Wczesnopiastowska architektura sakralna (jako źródło do dziejów Kościoła w Polsce)*, Poznań 2012.
- Skrzyniarz Ryszard, *Pełka, Fulko*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 15, Lublin 2011.
- Słowiańszczyzna pierwotna. Wybór tekstów, wyd. Gerard Labuda, Warszawa 1954.
- Słupecki Leszek Paweł, *Monumentalne kopce Krakusa i Wandy pod Krakowem*, w: *Studia z dziejów cywilizacji. Studia ofiarowane prof. Jerzemu Gąssowskiemu w pięćdziesiąt rocznicę pracy naukowej*, Warszawa 1998.
- Smolka Stanisław, *Mieszko Stary i jego wiek*, Warszawa 1959.
- Stabińska Jadwiga, *Mistrz Wincenty*, Kraków 1973.
- Stala Klaudia, *Fenomen „sali o 24 słupach”. Reinterpretacja reliktów rzymskiego palatium na Wzgórzu Wawelskim*, „Wiadomości Konserwatorskie”, 2013, nr 33.
- Starzyński Marcin, *Krakowska rada miejska w średniowieczu*, Kraków 2010.
- Stopka Krzysztof, *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994.
- Strzelczyk Jerzy, *Mity, podania i wierzenia dawnych Słowian*, Poznań 1998.
- , *Od Prasłowian do Polaków*, Kraków 1987.
- Suchodolski Stanisław, *Lokalizacja najdawniejszych mennic polskich*, „Archeologia Polski”, 1962, nr 7.
- , *Najdawniejsze mennice polskie*, w: *Civitates Principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, katalog wystawy, red. Tomasz Janiak, Dariusz Stryniak, Gniezno 1998.
- Szczur Stanisław, *Misja cyrylo-metodiańska w świetle najnowszych badań*, w: *Chryścianizacja Polski południowej*, red. Jan Marian Małecki, Kraków 1994.
- Szyma Marcin, *Kościół i klasztor dominikanów w Krakowie. Architektura zespołu klasztornego do lat dwudziestych XIV wieku*, *Ars Vetus et Nova*, t. 15, red. Wojciech Bałus, Kraków 2004.
- Szymański Józef, *Krakowski rękopis reguły akwizgrańskiej z roku około 1103*, „Studia Źródłoznawcze”, T. 11: 1966.
- , *Prohor i Prokulf*, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 4, Wrocław 1970.
- Świeboda Wojciech, *Michał*, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 3, Poznań 1967.
- Trawkowski Stanisław, *Stanisław ze Szczepanowa*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 41, Kraków 2002.
- Urban Jacek, *Biskup krakowski Maur (1110–1118)*, „Studia Waweliana”, T. 2: 1993.
- Urbańczyk Przemysław, *Kraków*, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 2, Wrocław 1964.
- , *Trudne początki Polski*, Wrocław 2008.

- Urzednicy malopolscy XII–XV wieku. Spisy*, oprac. Janusz Kurtyka, Tomasz Nowakowski, Franciszek Sikora, Anna Sochacka, Piotr Kazimierz Wojciechowski, Bożena Wyzumaska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.
- Vetulani Adam, *Krakowska biblioteka katedralna w swietle swego inwentarza z roku 1110*, „Slavia Antiqua”, T. 4: 1953/1954.
- Walczak Katarzyna, *Klejnot miasta zaginiony. Zarys dziejów krakowskiego kościoła Wszystkich Świętych do końca XVI wieku*, „Folia Historica Cracoviensia”, T. 19: 2013.
- Węclawowicz Tomasz, *Topographia sacra romańskiego Krakowa*, w: *Kraków romański. Materiały sesji naukowej odbytej 13 kwietnia 2013 roku*, Kraków 2014.
- Wędzki Andrzej, *Mateusz*, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 3, Poznań 1967.
- Wilczyński Marek, *Antyczne wątki w legendach założycielskich Krakowa*, w: *Kraków: studia z dziejów miasta*, red. Jerzy Rajman, Kraków 2007.
- Witkowska Aleksandra, *Aron*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1985.
- Wojciechowski Leszek, *Stanisław Biskup*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 18, Lublin 2013.
- Wyzumski Jerzy, *Cracovia mediaevalis*, Kraków 2010.
- , *Kraków do schyłku wieków średnich*, *Dzieje Krakowa*, t. 1, red. Janina Bieniarzówna, Jan Marian Małecki, Kraków 1992.
- , *Zagadnienie początków biskupstwa krakowskiego*, w: *Chryścianizacja Polski południowej*, red. Jan Marian Małecki, Kraków 1994.
- Zachorowski Stanisław, *Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich*, Kraków 1912.
- Zaitz Emil, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie Krakowa*, w: *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII wieku*, katalog wystawy, Kraków 2006.
- , *Wczesnośredniowieczne grzywny siekieropodobne z Małopolski*, „Materiały Archeologiczne”, T. 25: 1990.
- , *Wstępne wyniki badań archeologicznych skarbu grzywnien siekieropodobnych z ul. Kanoniczej 13 w Krakowie*, „Materiały Archeologiczne”, T. 21: 1981.
- Zakrzewski Stanisław, *Historia polityczna Polski do schyłku XII wieku*, Kraków 1920.
- , *Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju*, czyli tzw. *Geograf bawarski*, Lwów 1917.
- Zbiór dyplomatów klasztoru mogińskiego przy Krakowie / Diplomata monasterii Clarae Tumbae prope Cracoviam*, wyd. Eugeniusz Janota, Kraków 1865.
- Zdanek Maciej, *Szkoły i studia dominikanów krakowskich w średniowieczu*, Warszawa 2005.
- Zientara Benedykt, *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji*, w: *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. Aleksander Gieysztor, Tadeusz Rosłanowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1976.
- Zin Wiktor, Grabski Władysław, *Wczesnośredniowieczne budowlę Krakowa w swietle ostatnich badań*, „Rocznik Krakowski”, T. 38: 1966.
- Zoll-Adamikowa Helena, *Stan badań nad obrzędowością pogrzebową Słowian*, „Slavia Antiqua”, T. 38: 1997.
- Zwolski Edward, *Kasjodor i Jordanes. Historia gocka, czyli scytyjska Europa*, Lublin 1984.
- Żaki Andrzej, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Kraków 1974.
- Żywot św. *Metodego*, w: *Żywoty Konstantego i Metodego (obszerne)*, przekład Tadeusz Lehr-Splawiński, Poznań 1959.

Krzysztof Stopka – prof. dr hab., historyk, autor prac dotyczących kultury i religii wieków średnich w Europie Środkowej i Wschodniej oraz historii polskich Ormian. Kierownik Zakładu Historii Kultury i Edukacji Historycznej w Instytucie Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, dyrektor Muzeum UJ, przewodniczący Komisji Wschodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności, przewodniczący Rady Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich.

THE OLDEST KRAKÓW: FROM A STRONGHOLD OF THE VISTULANS TO A CITY OF POLES (FROM THE NINTH TO MID-THIRTEENTH CENTURY)

The article comprehensively describes the history of Kraków from the earliest times to its chartering under German law in 1257. On the basis of recent archaeological and historical research it discusses the problems outlined in the monumental synthesis of the history of Kraków by Professor Jerzy Wyrozumski *Kraków do schyłku wieków średnich* (Kraków to the end of the Middle Ages, *Dzieje Krakowa* [History of Kraków], vol. 1, Kraków 1992).

After a brief presentation of the history of the stronghold in the pre-Slavic period, the author focused on its role and significance in the so-called Vistulan state (ninth century). Around 989 Kraków became part of the so-called Gniezno state and the residence of Prince Bolesław I the Brave, later King of Poland (1024), assumed the status of the capital city and was counted among the “main seats of the kingdom” (*sedes regni principales*). Already at that time the early urban complex included the fortified Wawel Hill and the so-called Okół (settlement around the stronghold walls). After the death of Duke Bolesław III Crooked Mouth (d. 1138), the Kraków stronghold was designated as the residence of the Grand Duke (*princeps*), the oldest

representative of the ruling dynasty (*senior*). He played this role almost until the beginning of the 13th century.

Due to the contacts with Great Moravia and then Bohemia, Christianity appeared in this area earlier than in other domains of the Piast dynasty. It is possible that Kraków belonged to the dioceses that were part of the metropolises of the Empire – Salzburg, and then (ca. 973) Mainz. From 1000, it was the residence of Bishop Poppon, one of the suffragans of the Gniezno metropolis.

The author presents biographies of the ruling princes and bishops. He focuses on the architecture of (especially religious) buildings of the Wawel Castle and Okół, as well as on the wider complex of the early city. He presents Kraków as an important centre of Latin culture (libraries, schools, parishes). The concluding parts concern the process of the formation of the municipality (*Gemeinde*) under German law. The author also draws attention to the advancement of Kraków in the religious geography of Poland due to the canonisation of Bishop Stanislaus (1253) and the creation of a sanctuary and pilgrimage site at his grave in the Wawel Cathedral (1254).